

НАШ УКРАЇНСЬКИЙ ДІМ

Науково-популярний часопис для вчителів України
та діаспори

Ніжин – 2013

Науково-популярний часопис
для вчителів
"Наш український дім"
№ 1, 2013 рік.

Свідectво про державну
реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації
від 06. 03. 2007 р.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Ніжинського
державного університету
імені Миколи Гоголя.
Протокол № 11 від 27.06.2013 р.

Засновники:

Центр гуманітарної співпраці з
українською діаспорою
Ніжинського державного
університету
імені Миколи Гоголя
(Ніжин, Україна).

Склад редакції:

Бойко О. Д.,
докт. політ. наук, проф. ;
Мельничук О. В.,
докт. фіз.-мат. наук, проф. ;
Астаф'єв О. Г.,
докт. філол. наук, проф. ;
Михед П. В.,
докт. філол. наук, проф. ;
Онищенко Н. П.,
директор Центру, член Нац.
спілки журн. України;
Самойленко Г. В.,
докт. філол. наук, проф. ;
Сидоренко В. О.,
канд. філол. наук, доц. ;
Овдiєнко О. І.,
фахівець Центру;
Стребкова І. О.,
фахівець Центру.

Верстка, макетування:

Овдiєнко О. І., Косяк В. М.

Літературне редагування:

Конiвненко А. М.

Коректор:

Конiвненко А. М.

Зміст

Українознавство

- Шкурко М., Науменко М., Ємельянов В.** Ніжинщина
в період гетьманату Павла Скоропадського.....4
Белкіна Н., Красновид М. Погляди М. І. Демкова
про вплив Київської Русі на культурний розвиток
слов'янських народів.....7

Наукові розвідки

- Кайль Р.-Д.** Гоголь (Переклав А. Ролік).....10
Сіденко В. Лексико-семантичні особливості
сучасної української пісні: тенденції та
розвиток.....29
Самойленко Л., Цветкова А. Вітчизняна війна
1812 року у творчості художника-баталіста
М. С. Самокиша. 31
Ковпik С. Психопоетика та психологія
особистостей, соціумів у повісті
Г. Квітки-Основ'яненка "1812 рік у провінції".....33
Козлов А. Наївно-саркастична психопоетика
переможців над Наполеоном.....37
Пономаренко А. Вітчизняна війна 1812 року в
сучасних українських підручниках для
загальноосвітніх шкіл.....40

Поезія, проза, переклади

- Мак О.** Мій Ніжин (Публікація О. Астаф'єва).....44

Шановні добродіі!

Часопис, який Ви тримаєте в руках, є науково-популярним виданням, що може бути цікавим не тільки учителям-практикам, а й усім, хто причетний до вивчення та викладання української мови, літератури, історії, культури в Україні та поза її межами.

На нашу думку, на сьогодні вже назріла потреба в періодичних виданнях, такого типу, оскільки вони надають можливість обмінюватися думками, ділитися досвідом із фахівцями з діаспори, які довгий час були відірвані від України, проте завжди переймалися проблемами українознавства.

Публікації, які представлені в нашому часописі, охоплюють доволі цікаве коло питань, актуальних і водночас проблемних: наукові розвідки, методичні матеріали для шкільництва, поетичні, прозові та драматичні твори й переклади сучасних маловідомих авторів. Маємо надію, що в нашому журналі Ви знайдете відповіді на свої запитання та зможете використати його у своїй практичній діяльності, пропагуючи ідею українства.

Будемо щиро вдячні за співпрацю з нами, за надіслані матеріали для публікації, за висловлені побажання та пропозиції щодо роботи редакції.

З повагою, редакційна колегія

*Микола Шкурко, Микола Науменко,
Віктор Ємельянов*

НІЖИНЩИНА В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Сьогодні ми прагнемо уникати крайнощів в оцінці діяльності гетьмана Павла Скоропадського від надмірного захоплення до повного несприйняття. Відкинувши нашарування міфів і стереотипів, а часто просто елементарне незнання проблеми, потрібно висвітлити вагомий внесок діяча в державотворення та гідно поцінувати його заслуги перед українським народом.

Проблемі дослідження особистісного загальнодержавного рівня гетьманату приділялася достатня увага в працях істориків і краєзнавців, як зазначила у своєму виступі на конференції доктор історичних наук О. Любовець. Ми поділяємо її думку про те, що потрібно більше уваги приділяти вивченню подій, які відбувалися на найнижчому рівні – в селах та містах країни. Це важливо для того, щоб зрозуміти й усвідомити, що, можливо, з-поміж лідерів Української революції 1917–1921 років П. Скоропадський виявив найбільше розуміння справи розбудови держави й, незважаючи на складність ситуації, спробував урятувати країну від більшовизму.

Один із лідерів УХДП В. Липинський не ідеалізував владу П. Скоропадського, бо добре знав "слабкості" цього режиму й критикував його політичні кроки. Але він вважав,

що гетьманат 1918 року був наблизений до тієї форми управління, яка стала б бажаною для України, до того ж найкращим шансом установити життєздатну українську державу в революційну добу.

Важливим є той факт, що успіх справи гетьмана залежав від ситуації на місцях, зокрема, від підтримки селянства, на яку можна було б розраховувати, успішно провівши земельну реформу – фундаментальний чинник суспільних відносин. Нерозв'язана земельна проблема трагічним чином позначилася не тільки на долі українського селянства, але й самої революції, стала однією з основних причин падіння гетьманату.

У проведенні своєї політики гетьман спирався, в першу чергу, на дві "хліборобські" партії (СЗВ і УХДП). Переворот П. Скоропадського вітали на провінційному рівні переважно великі землевласники та середнє (заможне) селянство, які створювали осередки "хліборобських" партій. У цілому ж суспільство зайняло вичікувальну позицію.

На час приходу П. Скоропадського до влади земля, майно та худоба більшості заможних селян с. Кунашівки Ніжинського повіту була розподілена між бідняками, у тому числі й земля на хуторах навколо Кунашівки (Галатин, Максютин, Цибин). Усього було роздано понад 500 десятин землі, більше 30 голів худоби, багато реманенту, посівний матеріал і будівлі. Це, певною мірою, поліпшило становище бідняків.

Навесні 1918 року організовано відбувалася посівна, із піднесенням працювали селяни. У квітні цього ж року було встановлено владу гетьмана за підтримки німецько-австрійських військ. У селі з'явилися "хлібороби". Це були переважно представники заможного селянства: М. Сидоренко (Максюта), І. Рак, П. Москотін і П. Ковтун. Вони взяли участь у київському з'їзді "хліборобів", на якому було обрано гетьмана. Навесні цього ж року деякі з місцевих землевласників почали повертати собі землю та майно разом із посівами.

Відбувалися з'їзди хліборобів Ніжинського повіту, на яких заможне селянство висловлювало свою підтримку політиці гетьмана й стурбованість у зв'язку зі зростанням повстанського руху. За

результатами одного з'їзду було прийнято резолюцію, в якій пропонувалося оголосити військовий стан та запровадити військово-польові суди; зосередити в повіті значні військові підрозділи для боротьби з повстанцями.

Гетьмана підтримувало духовенство. Так, 29 червня в Чернігові, після служби Божої, відслужено було в соборі урочистий молебень із приводу іменин гетьмана П. Скоропадського. На майдані відбувся парад військ. Проводилися також богослужіння в церквах Ніжинського повіту, під час яких згадувалася Українська Держава й гетьман. Важливим зрушенням у духовній сфері стало підтримуване гетьманом утворення Української автокефальної православної церкви на чолі з митрополитом В. Липківським улітку 1918 року.

Особливої уваги в цей час заслуговує функціонування Ніжинського історико-філологічного інституту. 1918 року за підтримки гетьмана відкривається державний університет із двома факультетами: історико-філологічним і юридичним. Відкриття відбувається по одному курсу щорічно, так що повний університет мав би бути 1921/22 навчального року. Але за радянської влади цей статус не зберігся – університет було перетворено на інститут народної освіти.

Також у Ніжині в серпні створено гімназію для дорослих. Міністерство народної освіти затвердило відкриття в губернії шести мішаних вищих початкових шкіл, у тому числі однієї в Ніжинському повіті. Передбачалося й відкриття другого середньотехнічного училища.

В освітньому середовищі проходив бурхливий процес українізації. Відбувалися з'їзди вчителів, зокрема, у Борзні 9-го червня відбувся повітовий учительський з'їзд. На ньому промовці говорили про організацію районних учительських курсів у Ніжині, також і про те, що нібито народ проти українізації шкіл.

У світлі цих подій чернігівська земська газета помістила звернення до вчителів: "Де ж твої сили, учителю, де твоя воля, котра могутнім словом примушувала б жевріти бажану іскру в душі селянина, котра б запалювала душі численної людності й сама згорала, як чудовий факел безмежної любові? Гірко, гірко на душі! Ще гірше, коли є думка, що ця прикрість громадського життя не скоро згине, що ця скалічена русифікацією душа українця не скоро одужає...".

Під час навчання на курсах українознавства в Ніжині вчителі Борзнянського, Ніжинського, Козелецького повітів подали заяву, в якій намагалися привернути увагу держави до проблем фінансування освіти: "...школа без підручників, без наукового знаряддя та будинків. Будинки валяться й застаються без палива, світла та сторожів. Учителство, яке до цього часу віддавало всі свої сили на користь рідного краю, рідного народу, учителство, що так прагне освіти, знесилене й гине..." На їхню думку, "тільки задоволення потреб шкіл і вчителя може забезпечити кращий розвій і міцне будування".

У Ніжині розвивалося театральне мистецтво. Цьому сприяв організований 1918 року народний театр. Федір Проценко, який очолював одну із секцій, запросив до трупи Марію Заньковецьку, яка на той час проживала в місті. Глядачі мали можливість побачити вистави за участю відомої актриси: "Наталка Полтавка", "Суєта". У червні трупа показала також: "Циганку Азу" і "Запорожця за Дунаєм".

З метою розвитку видавничої справи запланували відкриття філії книгарні "Друкарь". Проводилася відповідна підготовча робота щодо пошуку приміщення, добору персоналу тощо.

У цей період у місті активно діяло товариство "Просвіта", яке надіслало до голови мирової делегації сенатора С. Шелухіна таку телеграму: "Ніжинська "Просвіта" щиро вітає Вас, як найкращого сина України, і висловлює велику подяку за сміливо піднятий голос на захист рідної державної мови".

У червні 1918 року С. Шелухін очолював делегацію Української Держави на переговорах із урядом більшовицької Росії, результатом яких стало підписання мирної угоди. Переговори велися українською й російською мовами із залученням перекладачів.

19 вересня цього ж року окружний суд затвердив статут Ніжинського товариства "Просвіта", яке планувало відкрити невдовзі курси українознавства та школу грамоти для дорослих.

Влада та патріотична громадськість приділяли значну увагу вшануванню пам'яті борців за незалежну Україну, полеглих під Крутами Ніжинського повіту. Протягом 1918 року в чернігівській земській газеті друкуються статті, присвячені цим подіям, зокрема, за підписами Л. Старицької-Черняхівської "Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами", В. Анського "Шануймо пам'ять героїв" та інших авторів.

Для вшанування пам'яті загиблих під Крутами батьківський комітет при 2-й українській Кирило-Мефодіївській гімназії (Київ) розпочав укладати книгу. Охочі мали змогу подати біографічні відомості.

Головне управління мистецтва та національної культури запропонувало "ясновельможному гетьману" збудувати на одному з київських майданів пам'ятник борцям, що полягли під Крутами.

Отже, відкриття державного університету з двома факультетами, учительських курсів українізації, гімназії для дорослих, середньотехнічного училища, мішаної вищої початкової школи; розвиток театрального мистецтва та сприяння книгодрукуванню, діяльності "Просвіти" свідчить про взаємодію влади й спільноти на ниві національної культури та освіти.

Для забезпечення стабільності й підтримки порядку в державі було створено жорстку систему централізованого місцевого управління. Губернські й повітові старости фактично ставали представниками гетьмана на місцях із функціями контролю за діяльністю земств і управ. У Ніжинському повіті старостою призначили М. Висоцького, а помічником А. Гольма. Д. Шепель став головою управи. Функції поліції та жандармерії стала виконувати Державна варта. Вперше за гетьманату було запроваджено народну дружину для підтримки громадського порядку.

Політика гетьмана під час вирішення аграрного питання спричинила зростання селянських виступів, каталізатором яких стали репресії німецько-австрійських військ щодо місцевого населення та діяльність більшовицької агентури. Ніжинський повіт був центром найбільш активного повстанського руху на Чернігівщині. Так, уже в травні в Ніжинському повіті були випадки підпалу: помсти землевласникам – учасникам Київського з'їзду.

У червні в с. Кунашівка Ніжинського повіту сталися класові сутички між селянами. Заможний селянин М. Сидоренко хотів викликати в село німецький каральний загін для розправи з біднотою, яка відбирала в нього землі. Але плани селянина були розгадані, і перед тим, як він мав виїхати в Ніжин, його разом із дружиною вбили. Німецькі слідчі, що приїхали в село з собаками для проведення слідства, нічого не знайшли. Це вбивство стримало інших землевласників. Процес перерозподілу землі певною мірою призупинився.

Пізніше, уже в 1925–1926 роках, стало відомо, що М. Сидоренка стратили повстанці із загону С. Шумейка.

У с. Кропивне Ніжинського повіту вночі з 24 на 25 червня (ст. стилю) озброєна банда оточила будинок священика С. Калити й шукала його, щоб убити начебто за згадування Української Держави та її гетьмана під час проведення богослужіння. Священику вдалося втекти, і бандити тільки пограбували його майно: забрали одяг, гроші та білизну.

У липні в Носівці повстанці напали на варту: вбили бомбами начальника варти С. Соколова та 9 вартових. На початку серпня, за вказівкою з Москви Микола Кропив'янський організував повстання й спробував захопити Ніжин для подальшого наступу на Київ. Але владі вдалося за рахунок переваги у військах завдати поразки повстанцям. За свідченнями чотирнадцятирічного учасника бою Н. Козловського, ніжинські гімназисти також брали участь у переможному бою над більшовиками.

Як повідомляла чернігівська земська газета: "Із достовірних джерел нам передають такі новини про жахи, що мали місце в Ніжинському повіті у зв'язку з повстанським рухом. Повстанським рухом селян Ніжинського повіту керував житель с. Володькова Дівиця [тепер с. Червоні Партизани Носівського району. – Авт.] син козака підполковник Кропив'янський. Під час нападу повстанців на м. Ніжин загинуло два німці, четверо повстанців, декілька випадкових осіб, які знаходилися під час нападу на вокзалі. У м. Ніжин німці розстріляли 12 чоловік повстанців. Повстанці закопали в землю живими 8 чоловік заможних селян с. Дроздівки. Село Мильники [нині с. Григорівка Ніжинського району. – Авт.] повстанці спалили у зв'язку, як кажуть, небажанням жителів цього села приєднатися до них. Також у с. Заньки Ніжинського повіту було ліквідовано місцевою вартою одного з ватажків повстанського руху С. Шафрая.

Після закінчення громадянської війни почалася помста переможців над переможеними. В. Ємельянов у статті "Губернський староста" зазначає, що вже 1921 року більшовики розпочали репресії проти відомих гетьманців. Було заарештовано колишнього Ніжинського, а потім і Чернігівського губерньського старосту М. Висоцького (1870–1921 рр.) відомого земського діяча. Перебуваючи на посаді, він прагнув допомагати селянам, навіть урятував життя більшовиків у Крутах і Чернігові, але це не вберегло його від більшовицького покарання як класового ворога.

В іншій статті Ємельянова "Помста" зазначається, що в тому ж році урядом УРСР було видано Закон "Про амністію робітникам і селянам, які служили у ворожих арміях і знаходяться за кордоном", згідно з яким дарувалася цілковита особиста амністія всім, хто брав участь у громадянській війні як рядовий у лавах армії Скоропадського, Петлюри й Денікіна проти більшовиків.

Без сумніву, цей Закон зустрів з полегшенням тисячі українських сімей. Колишні противники радянської влади почали виходити з підпілля й повертатися на батьківщину. Але так продовжувалося недовго, і вже в другій половині 20-х років на Ніжинщині, як і по всій Україні, відбувалися репресії.

Відбувалися судові процеси над колишніми гетьманцями або "хліборобами", як їх звали в народі. Багатьох із них розстріляли за вироками революційних трибуналів та ув'язнили в концтабори.

Не оминули репресії й одного з відомих керівників більшовицького повстання 1918 року М. Кропив'янського. 1938 року його заарештували у "справі червоних партизанів" і присудили 5 років таборів.

Треба зазначити, що замовчування або ярлик "реакціонера" й "німецької маріонетки" (котрою був гетьман для унерівських та більшовицьких діячів, радянських авторів) у сучасній Україні пере-

осмислюється в позитивний бік, а часом переходить в апологетику перш за все завдяки успішній популяризації постаті Павла Скоропадського істориками та публіцистами. Цьому сприяла також діяльність в еміграції руху гетьманців-державників. Ставлення влади незалежної України до особи гетьмана П. Скоропадського стримане: на відміну від діячів УНР, він не став об'єктом офіційного культу.

На сьогодні ніщо не заважає громадськості гідно, як це робить на Ніжинщині Благодійний фонд "Ніжен" і товариство "Просвіта", ушанувати гетьмана як одного із визначних діячів національного державотворення.

Слушною є пропозиція про перейменування однієї з вулиць міста на честь гетьмана Павла Скоропадського. Адже, йдучи шляхом створення "місць пам'яті", ми відроджуємо нашу національну пам'ять, що дуже важливо для майбутніх поколінь.

Отже, незважаючи на значні здобутки в багатьох галузях, гетьману не вдалося вирішити земельне питання, що стало основним чинником падіння гетьманату. Але найнебезпечнішим стало те, що зародилася зневіра в саму ідею української держави. І в цьому була безпосередня провина лідерів УНР і гетьманату. Бо ця зневіра стала причиною поразки збройної боротьби 1917–1921 років.

Український селянин уже не вірив у самостійну Україну. Перемогла демагогія й популізм облудних більшовицьких гасел, які спрацьовували однаково як в українському, так і російському середовищі. Подібна ситуація відбувається й сьогодні, на двадцять другого році незалежності.

Промовисто описує той період український пост С. Черкасенко у вірші "Гетьман":

... Я кликав вас під булаву,
Щоб оповити давню славу,
Щоб на руїнах вже нову
Створити власну Державу.
Ви із химери бунт зняли,
Ви занехали путь єдину,
І що ж натомість здобули? –
Неволю, голод та руїну!!!

Як писав Є. Маланюк, "Гетьман Павло Скоропадський під багатьма оглядами стояв неспівмірно вище від більшості лідерів Центральної Ради, але й він був сином доби і ровесником покоління. Якщо не комплекс малоросійства, то напевно "комплекс Гоголя" тяжів над ним. Павло Скоропадський залишив нам класичний приклад українського політичного гамлетизму, який, до речі, тісно зв'язаний і з традиційним малоросійством. І в цій була трагедія і Батьківщини, і її нещасливого сина, який на чужині залишився їй вірним аж до смерті".

Надія Белкіна, Микола Красновид

ПОГЛЯДИ М. І. ДЕМКОВА ПРО ВПЛИВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ НА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Михайло Іванович Демков – один із видатних представників українських педагогів кінця XIX – початку XX ст., освітній діяч, учений, автор численних публікацій з педагогіки та її історії, методики викладання природознавства та методики початкової школи.

Його життя охоплює період від 50-х років XIX ст. до 30-х років XX ст., у тому числі понад 50 років плідної педагогічної та наукової праці в надзвичайно складний і суперечливий період історії України, коли наш народ не мав власної держави й Україна перебувала в складі Російської імперії, яка здійснювала русифікаторську політику. Вся діяльність педагога закономірно впливала з об'єктивних потреб тодішнього суспільного життя. У цей період відзначається зростання соціально-політичної активності української інтелігенції, яка шукає шляхів служіння народу. Один із них – культурно-просвітницький. Саме його обрав Михайло Демков.

Михайло Іванович Демков – автор фундаментальних праць із історії педагогіки. Всі публікації вченого можна умовно розділити на три групи: 1) праці, присвячені історії вітчизняної педагогіки; 2) праці з історії зарубіжної педагогіки; 3) праці, в яких розкривається життя і діяльність видатних педагогів, їх творчість та педагогічні погляди.

До першої групи можна віднести "Історію російської педагогіки" в трьох частинах, "Нариси з історії російської педагогіки" та ряд журнальних публікацій, а також історико-педагогічні матеріали в працях, присвячених проблемам педагогіки. М. Демков досліджував важливі періоди в історії розвитку вітчизняної школи і педагогіки з часів запровадження християнства на Русі і до початку XX ст. Прий-

няття християнства на Русі, як показав автор, сприяло розвитку освіти, тому що виникла нагальна потреба в освічених людях, які б обслуговували культові заклади. З цією метою починають з'являтися перші училища, школи при церквах або в будинках знаті. Вчений доводив, що незважаючи на те, що вчителями були священники, такі навчальні заклади носили світський характер. Вони були доступні як багатим, так і бідним, які потім могли й не приймати сан священника. Відзначаючи роль священників у поширенні освіти, М. Демков писав: "Вони вчили грамоті в школах, які відкривали при церквах, не тільки боярських дітей, але й усіх бажаючих "середніх і убогих" [1, с. 6].

Поступово вчителями ставали не тільки священники, а й просто освічені люди, яких стали називати "майстрами грамоти". Поряд з навчанням, як зазначав М. Демков, проводилось і виховання, основою якого була повага до особистості. Знатні люди намагалися навчати не тільки синів, а й дочок, що поклало початок жіночій освіті в нашій країні.

М. Демков показав велике значення і роль книги у справі освіти, навчання і виховання, оскільки, одержавши елементарну освіту в школі, людина впродовж усього свого життя поповнювала свої знання читанням книг. У цей час з'являються перші книги педагогічного характеру: Злотоуст, Ізмарад, Пчола. Автор розкрив виховне значення вище названих книг. З усією переконливістю вчений доводив, що саме давньо-руські збірники давали основні вказівки вчителю щодо організації навчання й виховання, а саме: виховувати необхідно не словами, а власними вчинками, прикладом. М. Демков показав велику шану нашого народу до книги, адже перші книги були рукописні, і необхідно було мати велике терпіння і бажання їх переписати. Переписані книги збиралися в книгосховищах, що поклало початок першим бібліотекам.

Досить повно розкрив М. Демков історію розвитку освіти, навчання й виховання в Київській Русі. Вчений показав, що освіта й культура Київської Русі розвивалася не відособлено від країн-сусідів, зокрема, країн Західної Європи. У своїх публікаціях М. Демков зазначив вплив Візантії на культурний розвиток Київської Русі. Однак автор доводив, що українському народові вдалося зберегти свою самобутність у галузі освіти. На відміну від країн Західної Європи, де освіта була монополією духовництва, в Україні, як уже зазначалося, освічені люди були серед різних верств населення. Серед навчальних закладів Західної Європи переважали школи, особливістю виховання в яких було пригнічення, сліпа покора, тоді як в Україні, за словами М. Демкова, виховання базувалося на повазі до особистості, християнській любові до ближнього.

Як і інші історики, М. Демков розвинув думку про те, що монгольське іго розділило Русь на південно-західну і північно-східну. Історична доля кожної з них складалась осібно. Південно-західна частина (Україна) підпала під владу Польсько-Литовського князівства. Незважаючи на це, за словами вченого, "... південно-західна Русь своїм прагненням до освіти, заснуванням шкіл, друкарень значно випередила північно-східну" [1, с. 131]. Західна Європа того часу була покрита сіткою єзуїтських навчальних закладів. Єзуїти намагались і на території України розгорнути широку освітню діяльність та через свої заклади виховувати вірних і покірних слуг католицької церкви. Аналіз праць М. Демкова показав, яку велику боротьбу вів український народ за свою національну самобутність і незалежність. Щоб зберегти свою мову, культуру, традиції українці створили свої братські школи у Львові, Києві, Луцьку та інших містах. Члени братств розуміли, що для боротьби проти католицької експансії і гніту польської шляхти потрібні освічені люди, які змогли б відстоювати права й інтереси народу. З цією метою вони багато уваги приділяли організації шкіл. М. Демков показав всі труднощі в боротьбі з перешкодами на шляху збереження слов'янської культури. На основі документів автор стверджував, що братські школи були відкриті для всіх верств населення, для сиріт і бідних вони були притулком. Вчений розкрив роль братських шкіл у поширенні наукових знань: з філософії, історії, природознавства. Такі школи сприяли знайомству широких верств населення України з літературою Західної Європи: "... оцінюючи значення шкіл того часу, не можна не визнати за ними великої заслуги" [1, с. 137].

У своїх працях М. Демков розкрив значення вищого училища в Острозі, яке в свій час називали академією.

Незважаючи на те, що вищевикладені факти зараз стали загальновідомими, заслуга М. Демкова полягає в тому, що він уперше зібрав ці розрізнені матеріали, звів їх у систему і показав розвиток освіти і школи не тільки в Україні, а й у Росії, тому що в той час, коли жив і працював вчений, це була єдина царська імперія. М. Демков також розкрив споконвічне прагнення українців до освіти, науки, намагання зберегти свою самобутню культуру.

Свої думки він проілюстрував фактом утворення та організації діяльності Києво-Могилянської академії, якій вчений у своїх працях з історії педагогіки приділив багато уваги. М. Демков переконливо довів, що причиною відкриття Києво-Могилянської академії було прагнення українського народу мати власні вищі навчальні заклади не гірші, а то й кращі, ніж ті, що відкривала польська шляхта. Прагнення

українців до науки, до знань змушувало їх іти у вищі навчальні заклади, засновані Польщею. Метою таких вчинків було не зречення віри, за словами М. Демкова, а прагнення здобути більше знань. Українці хотіли "... познайомитися тільки з науковими прийомами, що панували в латино-польських колегіях, озброїтися знаннями сучасної науки, щоб потім повернути її проти своїх учителів на захист православ'я, що не завжди вдавалося" [1, с. 159].

Учений відкрив цікаві факти з історії утворення та діяльності Києво-Могилянської академії, біографії Петра Могили. Співставлення окремих положень "Історії російської педагогіки" ч. 1 з посібниками з історії педагогіки авторів радянського періоду свідчить про активне використання вищеназваної праці М. Демкова.

На конкретних фактах з історії розвитку української освіти, діяльності видатних учених (про що буде сказано пізніше) М. Демков показав, що рівень освіти, науки, культури в Україні у відповідному періоді був не нижчий, ніж у західній Європі. Запрошення українських учених працювати в Росії, відкриття за їх допомогою греко-латинських шкіл у Москві, використання книг українських авторів, інші факти, детально викладені і проаналізовані в працях М. Демкова, ще раз підтверджують, що культурно-освітній рівень України на той час був вищим, ніж у Росії. Вчений також зазначав, що із педагогічних праць цього періоду зустрічаються лише компіляції з древньоруських збірників Ізмарагда, Злотоуста, Пчоли. На конкретних прикладах М. Демков показав запозичення в українців педагогічних поглядів, ідей російськими вченими. У висновку вчений стверджував: "Із наведених фактів видно, що у XVII ст. північно-східна Русь зверталася за наукою то до малоросіян, то до греків" [1, с. 195].

Отже, проаналізувавши праці Демкова, присвячені історії педагогіки X–XVII століть, необхідно відмітити:

- автором уперше зібраний, опрацьований, проаналізований величезний матеріал із історії освіти і школи в Україні та в Росії;
- вчений не міг писати тільки історію української педагогіки, не надаючи належної уваги російській, тому що в той час Україна була складовою частиною Російської імперії;
- М. Демков переконливо показав прагнення українського народу до знань, боротьбу за самобутню національну культуру, освіту.

Вчений довів, що українська наука, освіта, коріння якої сягають в історію Київської Русі, мала значний вплив на культурний розвиток Росії відповідного періоду і є історичною основою, за глибоким переконанням Демкова, розвитку культури слов'янських народів.

Наукові знахідки М. Демкова з історії вітчизняної педагогіки успішно використовувались і можуть бути використані дослідниками для написання об'єктивної історії педагогіки України.

Література

1. Демков М. История русской педагогики / М. Демков. – Ч. 1. – М., 1913. – 302 с.
2. Демков М. Краткая история педагогики / М. Демков. – М., 1910. – 195 с.
3. Демков М. Очерки по истории русской педагогики / М. Демков. – М., 1909. – 144 с.
4. Демков М. Нравоучительная и педагогическая литература в России XVIII в. / М. Демков // Русская школа. – 1898. – № 4. – С. 15–30.
5. Демков М. Нравоучительная и педагогическая литература в России XVIII в. / М. Демков // Русская школа. – 1898. – № 5–6. – С. 31–38.

НАУКОВІ РОЗВІДКИ

Рольф-Дітріх Кайль

ГОГОЛЬ*

Зміст

Ім'я, походження, батьківщина
Спогади дитинства
Шкільні трагедії й комедії
Із Ніжина в Петербург
Дебют
Старший вчитель та ад'юнкт-професор
Слава й розчарування комедіографа
Рим – батьківщина душі
"Мертві душі"
Фатальна книга
Боротьба за твір до кінця
Примітки

РИМ – БАТЬКІВЩИНА ДУШІ

"Це чудодійне зібрання світів, що вже віджили,
чарівність їхнього поєднання з вічно квітучою
природою – все це тут для того, щоб розбудити
світ, щоб жителю півночі, між тим, як уві сні,
представити цей південь, щоб мрія про нього
вирвала його з оточення його холодного життя,
присвяченого заняттям,
які огрубляють його душу – з тим, щоб
вирвати його туди, коли він постає перед ним
у перспективі, яка раптом кличе в даль,
у місячній ночі в Колізеї, в красивій смерті
Венеції, в невидимому небесному сяйві і
теплих поцілунках чудесного повітря, щоб
він хоч раз у житті став гарною людиною. "
(Рим – 1839–1842)

Гоголь залишає Росію з проголошеним наміром повернутися не швидко: "Довго, так довго, як можливо, я буду залишатись на чужині. І коли мої думки, моє ім'я, мої твори будуть належати Росії, то я сам, моє брентне тіло будуть далеко від неї". Позірний реаліст втікає від реальності, від вимог Тут і Зараз. За допомогою просторової дистанції він намагається вийти за рамки часової обумовленості: "Оскільки я залишив позаду себе свою батьківщину, я залишив також всі обумовлені часом бажання... Для поточних подій я помер". (Зверніть увагу на все частішу появу метафор смерті!) Одночасно і його власні твори втрачають для нього будь-яке значення: "Я бачу лише суворих і справедливих нащадків, які зачіпають мене за живе своїм питанням: То де ж той твір, за яким ми повинні судити про тебе?... І якби з'явився такий вид молі, який би зжер одним махом всі примірники "Ревізора", а разом і "Арабески", і "Вечори", і всю іншу дурницю... то я був би вдячний долі. Душа істинного поета знає лише посмертну славу, а я для цього ще нічого не зробив". Подібна зневага до створеного, яка в Гоголя

* Продовження. Початок у № 2, 2012 року.

періодично повторюється, на цей раз, мабуть, завдячує своєрідному піднесеному настрою перед втечею за кордон: "Клянусь, я зроблю щось таке, що не під силу звичайній людині. Лівову силу відчуваю в душі своїй, і чітко відчуваю перехід від дитинства, проведеного за шкільними роботами, до юнацького віку". Хоча ці вікові метафори сугестують прорив у середину життя, все ж таки одночасно з цим йдеться і про прорив із "світу" назовні; як це можна судити за першим враженням Гоголя від Парижу: "Тутешня атмосфера наскрізь політизована, а я завжди уникав політики. Не справа поета виділятися на ярмарку світу! Він живе на світі як мовчазний монах, не належачи йому, і лише його чиста, незаплямована душа може одна бесідувати з Богом.

Це ставлення до його мистецтва як до "світу" необхідно мати на увазі, коли робиш спробу витлумачити численні подорожі протягом наступних 12 років та перерви між ними, здебільшого в Римі. При всьому захопленні подорожами як такими, очевидно, що він не прагне до розширення свого горизонту досвіду в світі, навпаки, більше він шукає фізичне та психічне оздоровлення саме в тому, що він уникає довготривалих зв'язків зі світом, все шукає і шукає спостережень за деталями та перспективами з позиції стороннього, але ще більше підтверджує те, що він сприймає як непідвладні часу та світу цінності в мистецтві та природі. І він вважає, що нарешті знайшов ці цінності у вічно квітучій природі Італії та в тому чудесному зібранні віджилих світів, яке постає перед ним із руїн та мистецьких скарбів Рима – на фоні духовно і політично стагнуючого життя за правління понтифіка Григорія XVI. Рим у першій половині 19 століття, це, як писав молодий Якоб Буркхард у 1846 році, "вічний, безпартійний, несучасний, безтенденційний, прекрасно завершений Рим". Але перш ніж Гоголь зміг поселитися там, пройшов ще майже рік.

Спочатку він подорожує, разом із Данилевським, до Аахена, далі вже один через Кьольн, Майнц, Франкфурт до Баден-Бадена, де він, хоча й уникає бювету, проте зустрічає російських знайомих: генеральшу Балабину, княгиню Рєпніну та обох її доньок. У їхньому товаристві він проводить чотири насичені тижні, хоча сама Німеччина з її тютюновим та пивним духом не здається йому дуже симпатичною – дійсність разюче різнилася від того, що він сподівався побачити після прочитання творів Шіллера та Гофмана. Також і в німецькій Швейцарії він не затримується надовго, і від безлічі красивих краєвидів на фоні різних пейзажів, які набридли йому вже під час подорожі по Рейну, він швидко втомлюється й тут. У пам'яті залишаються лише дві речі: Альпи та древні готичні собори, так би мовити, природні та мистецькі гіперболи з каменю. Довше він затримується в Женеві та Веве, звідки вирушає до будинку Вольтера у Ферне і навіть (з провідником) на глетчер Мон Блан, проте головним чином він знову перечитує Мольєра, Шекспіра і Вальтера Скотта, перш ніж знову після річної перерви приступає до роботи над "Мертвими душами".

Оскільки йому все більше дошкуляє холод, зима незабаром змушує його залишити Веве. Він не може їхати до Італії через холерний карантин, отож Гоголь вирушає в Париж до Данилевського. Там обидва українці беруть уроки італійської, часто відвідують Театр Франсе та італійську оперу, і, незважаючи на проблеми зі шлунком у Гоголя, найкращі французькі ресторани. Гоголь відновлює старі знайомства, зокрема, з подругою Пушкіна та імператорської сім'ї, мадам Смірноюю та заводить нові, наприклад з Адамом Міцкевичем, і продовжує писати.

"Мертві" жваво просуюваються, свіжіше й веселіше, аніж в Веве, – повідомляє він Жуковському, – і мені здається, ніби я перебуваю в Росії: переді мною всі наші – наші поміщики, наші чиновники, наші офіцери, наші мужики, наші хати, словом, вся православна Русь. Мені здається дуже смішним, що я пишу "Мертві душі" в Парижі... Велетенським є моє творіння, і його кінця ще не видно. Постануть проти мене ще й інші нові стани і навіть багато різного панства, але що я маю робити! Така вже моя доля, жити у ворожнечі з моїми земляками. Терпіння! Хтось невидимий із могутнім жезлом велить мені. Знаю, що моє ім'я буде щасливішим за мене, і нащадки саме тих земляків можливо будуть висловлювати своє примирення моїй тіні зі сльозами на очах".

Однак продуктивний час у Парижі швидко й несподівано закінчується, коли в лютому 1837 Гоголь дізнається, що 31 січня Пушкін помирає через смертельне поранення під час дуелі. "Ніякої гіршої звістки не можна було отримати з Росії, – пише він Плетньову. – Вся насолода мого життя, вся моя найвища насолода зчезла разом із ним. Нічого не робив я без його поради. Жоден рядок не писався без того, щоб я не уявляв його перед собою. Що скаже він, що зауважить він, з чого посміється, чому висловить нерушиме і вічне схвалення своє, ось що тільки хвилювало та надихало мої сили... Невимовне горе". І дуже схожі рядки адресуються Погодіну: "Всім, що в мене є гарного, я зобов'язаний йому. Також і моя нинішня праця є його творінням. Він звелів мені поклястися, що я напишу її... Що тепер моя праця? Що тепер моє життя?"

Часто вказувалось на те, що після смерті Пушкіна Гоголь не зміг завершити жодного з розпочатих творів (а їх було не так вже й багато), хіба що за єдиним винятком "Шинелі", хоча їхня

сюжетна лінія була розроблена ще за життя Пушкіна. Як би там не було, в Пушкіні, якого він обожнював із ранньої юності, в якому він вже 1834 року вбачав "надзвичайний феномен, можливо єдиний феномен російського духу, російської людини в її розвитку, подібний якому можливо з'явиться лише через 200 років", невпевнений у собі Гоголь втратив майстра та суддю в питаннях мистецтва, того, хто вказав йому на Сервантеса та примусив читати Мольєра, того, хто був йому кимось на взірць духовного батька.

І як в тому випадку, коли помер його тілесний батько, і на його плечі лягла турбота про сім'ю, так і тепер, як провістив Бєлінський, до нього перейшла провідна роль у російській літературі. До цього він був абсолютно не підготовленим. Окрім того, на його совісті лежав тяжкий тягар – через дріб'язкові журнальні суперечки та через те, що він поїхав не попрощавшись (він також більше не писав Пушкіну). Все це мало дати поживу його схильності до критичного самоаналізу, і тому зовсім не випадково цього 1837 року, як у його власних описах своїх захворювань, так і в лікарських діагнозах уперше з'явиться слово іпохондрія.

Також і цього разу від невимовного горя його може врятувати лише зміна місця. Гоголь вирушає до Італії і прибуває в Рим лише в кінці березня, саме вчасно, щоб відвідати святкову Великодню месу, проведену Папою в соборі Святого Петра. Для нього це також було свято відродження. Весна, Італія, Вічне місто з усіма свідченнями великого минулого і мистецтва – все це пропонувало йому після метушливого Парижу свіжість і прихисток у притулку величного спокою: "Раніше я бачив скрізь лише картини перемін. Тут все наче зупинилось", – пише він Данилевському, і в його вустах це є похвалою. Далі він повідомляє: "Коли я прибув до Риму, я не міг спочатку сформувані чітке уявлення про нього. Він видався мені малим. Але чим довше я тут знаходжусь, тим більшим він мені видається: велетенські будівлі, чудесні віадуки, небо гарніше, руїни та античності вистачить на все життя для споглядання. В це місто захоуєшься повільно, але вже назавжди. Одним словом: Європа для споглядання, Італія для життя".

Але для життя, навіть у дешевій Італії, необхідні гроші. Доходи від "Ревізора" майже вичерпалися: Гоголь прибув у Рим, маючи всього 200 франків і звертається до Жуковського: "Майбутнє лякає мене. Моє здоров'я, здається, з кожним роком все погіршується. Якщо навіть Італія не допоможе, то не знаю, що й робити... Я дорожу тепер кожною хвилиною свого життя, тому що я не вірю, що воно триватиме довго, і між тим починаю вірити в те, що раніше я вважав казкою, а саме в те, що саме письменники сьогодні можуть померти з голоду".

Тому він звертається з проханням до царя про річну ренту в розмірі стипендії для російських художників, які живуть у Римі, або ж у такому, скільки отримувє дякон російської церкви в Римі. Натомість Микола I розпоряджається про надання одноразової допомоги в розмірі 5000 рублів, які Гоголь отримує в жовтні 1837 року в Римі після повернення з літньої поїздки на води в Німеччину.

Друга зустріч з Римом стає справжнім святом, яке він не втомлюється відзначати в кожному листі. Так, наприклад, він пише: "Італія моя! Ніхто на світі не може відібрати її в мене! Тут я народився – Росія, Петербург, сніг, мерзотники, міністерство, кафедра, театр – все це мені лише наснилося... Моя душа сповнена світлом. Я працюю і підганяю себе з усіх сил, щоб завершити мою працю. Лише ще трохи життя, життя! Лише ще трохи життя! Адже я ще нічого не створив..." Чи він працював і що він створив цієї зими 1837–1838 років невідомо, але в лютому 1838 він все ще продовжує захоплюватися: "Яке небо, яке повітря! Я не можу ним напитися, не можу надивитися. В моїй душі небо і рай. Зараз у мене в Римі небагато знайомих, проте ніколи я не був таким радісним, таким задоволеним життям".

Звісно, знайомих у Римі йому не бракує. Здебільшого це росіяни, які постійно чи тимчасово там проживають, або ж знаходяться проїздом. До першої групи належать художники – стипендіати Петербурзької Академії мистецтв та деякі, переважно жіночої статі, представники багатих сімей. Найпомітніша постать серед художників, Олександр Іванов (1806–1858), стає довіреною особою Гоголя, який навіть звертається до нього за мистецькими порадами. Той, як і Гоголь, також є іпохондриком, який боїться людей, і має схильність до депресій. Своє мистецтво він, на відміну від більшості німецьких "назаретян" у Римі, відчуває набагато інтенсивніше, як релігійну місію. Він працює – і в цьому він також нагадує Гоголя – більш ніж 10 років над своїм так і не завершеним головним твором, велетенською картиною "Явлення Христа народу", на якій він у деяких варіантах зобразив також Гоголя, як того, хто в людському натовпі стоїть найближче до Христа.

До знатних російських дам належить, разом із Балабініми та Рєпнініми, княгиня Зінаїда Волконська, колишня придворна дама Олександра I, яка перейшла в католицизм і за допомогою двох польських священників спробувала спонукати також Гоголя до подібного вчинку. Дотепер його ставлення до цього, можливо з певною метою, залишається дещо нез'ясованим.

Саме в цей час він пише: "Лише в одному Римі можна молитися. У всіх інших місцях тільки роблять вигляд!" Чутки про можливу зміну віросповідання доходять навіть до Василівки. Але він

заспокоює матір, він "не відмовиться від обрядів своєї релігії, тому що наша релігія та католицька є повністю однаковими, і тому немає жодної необхідності, міняти одну на іншу". Він так і не зробив цього, проте довго водив за ніс княгиню. На її віллі він знову зустрічається з підкреслено католицьким Міцкевичем і знайомиться з (досить критично налаштованим стосовно католицької церкви) Джузеппе Джоакіно Беллі (1791–1863), чиї ненадруковані "Sonetti romaneschi" захоплюють його такою ж мірою, як і багатотомне зібрання "Autori burleschi italiani" в бібліотеці княгині. Він оволодіває італійською, яку він називає другою рідною мовою, і користується нею в листуванні, вживаючи навіть римський діалект. Його знають у всіх trattoriaх як синьйора Ніколо і побоюються через його надмірні вимоги до кухні та обслуговування. Між тим він датує листи висловом "ab urbe condita" (після заснування міста, тобто Рима). Інакше кажучи, "моє життя було б найпоетичнішим у світі, якби до нього не домішалася жменя в найвищій мірі нічого не вартої прози: цією прозою є моє огидне здоров'я", пише він у квітні 1838. А в червні: "Італія продовжила моє життя, проте хворобу, яка деспотично тримає мене у своїх лаптах і стала вже моєю звичкою, вона не в змозі викоринити. Що, коли я не закінчу свою працю? О, геть, нестерпна думко!" Подібні скарги стають все частішими, і вже не зрозуміло, чи вони стосуються в більшій мірі стагнації його роботи, чи справді хвороби – і якої хвороби? Коли він говорить про це конкретніше, тоді він називає головні болі чи проблеми зі шлунком. Єдиними ліками, які приносять йому полегшення, є подорожі.

Отож він знову подорожує влітку 1838, спочатку як гість Репніних до Неаполя, а потім у Париж до Данилевського, якому він хоче допомогти пом'якшити біль від втрати матері, а також допомагає йому фінансово, коли той став жертвою грошової махінації. Потрібні гроші він отримує від Погодіна, до якого звернувся за допомогою, не пояснюючи причин, і той зібрав у московських знайомих 2000 рублів, вважаючи, що гроші призначаються Гоголю.

Зиму 1837/38 років Гоголь знову проводить у Римі, проте під час повернення він вже не відчув колишнього піднесення. Йому не виповнилося ще й 30, а він уже скаржиться Данилевському: "Ми наближаємося до років, коли наші жваві враження все глибше опускаються на дно і коли наші сили часто вже не в змозі викликати їх знову з такою ж легкістю, як і раніше, як вони колись самі собою здійснювались". Це висловлювання, здається, також вказує на труднощі в письменницькій роботі. Гоголь продовжує: "Отож, використаймо щонайменше все, щоб порятувати жалюгідні рештки. Якби в нас було хоча б декілька миттєвостей, свіжих та молодих". На подібні миттєвості ця зима виявилась доволі щедрою, в першу чергу на візити друзів із Петербурга та Москви. Жуковський, супроводжуючи двадцятидворічного спадкоємця престолу в його освітній подорожі Європою, зупиняється в Римі з грудня по лютий. І Гоголь, попри невдале читання у великого князя через скутість, почувується як риба в воді, особливо коли він може показати своєму другу й покровителю "свій" Рим, яким вони обидва днями мандрують із блокнотом для малювання. Гоголь замовляє собі фарби з Парижу і так коментує це: "Дотепер я більше тримав у руках пензель, аніж перо!". Здається, що він шукає саме відсторонення.

З Жуковським у Рим прибув також Шевирьов, знавець Італії та поклонник Данте, а після них із Москви приїхало ще й подружжя Погодіних. Гоголь поселяє їх у будинку, в якому проживає сам (Страда Феліче, сьогодні Віа Сістіна, 126) і знову береться за роль чичероне. При цьому він не дотримується систематичного плану професора Шевирьова, а орієнтується на мальовниче освітлення, сповнені настрою ансамблі та приголомшуючі ефекти і завершує кожну мандрівку собором Петра. Так повідомляє Погодін, який вже не сприймає всерйоз скарги Гоголя на проблеми зі шлунком, після того як в одній остерії став свідком того, як Гоголь "ів за чотирьох".

У квітні 1839 року останні гості поїхали. Гоголь супроводжував їх аж до Чівітакції, а потім повернувся в Рим, не в свою власну квартиру (єдину, яка в нього коли-небудь була), а на віллу княгині Волконської, до ліжка хворого двадцятидворічного графа Йосифа Віельгорського. Той (син вже згаданого придворного), вихований разом зі спадкоємцем престолу, повинен був супроводжувати його в подорожі Європою. Під час подорожі з'ясувалось, що він страждає на тяжку форму туберкульозу. Після безуспішного лікування на німецьких курортах, він прибув до Риму раніше за кронпринца, і вже не в змозі подорожувати далі, залишився в будинку княгині. Саме там Гоголь познайомився і оцінив красивого, розумного та історично освіченого молодого чоловіка. Він взяв на себе догляд за ним, і між поетом та приреченим на смерть, розвинувся внутрішній зв'язок, свідченням якого стали опубліковані посмертно фрагменти з поетичного журналу "Ночі на віллі".

"Вони були такими солодкими, такими знесилюючими, ці безсонні ночі. Він сидів хворий у кріслі. Я поруч із ним. Сон не наважувався торкнутися моїх очей, здавалось, що він мовчазно і мимовільно поважає святість цих нічних дозорів. Для мене було так солодко сидіти поруч із ним і дивитися на нього. Вже дві ночі ми кажемо один одному "ти". Наскільки ближчим став він мені з того

часу! Він сидів завжди однаково: ніжно, тихо і піднесено. Боже, з якою радістю, з якою веселістю я прийняв би на себе його хворобу, і якби моя смерть могла повернути його здоров'я, з якою готовністю я б кинувся тоді до неї!" Але Гоголь знає, що порятунку не буде. Можливо саме тому він може так безоглядно довіритись іншій людині: "Яким дивно новим було моє життя, і як я водночас читав у ньому повернення чогось далекого, давно минулого!" Він пригадує юнацьку дружбу, яку він пережив у Ніжині. "І всі ці солодкі, юнацькі, свіжі почуття знову охопили мене. Боже, навіщо? Чи цей свіжий подих юності овіяв мене для того, щоб я відразу ж поринув у ще смертельніший холод почуттів, щоб я відразу ж постарів на десяток років, для того, щоб я лише з більшим відчаєм і безнадією спостерігав за тим, як проходить моє життя?"

21 травня 1839 року Йосиф Вієльгорський помирає на руках у Гоголя. Тепер Рим і для Гоголя стає "батьківщиною могили", проте його відчай обертається насамперед супроти Росії: "Не життя на Русі людям прекрасним. Одні тільки свині там живучі", звучить в одному з листів, і трохи далі: "Я тепер ні в що не вірю, і якщо я зустріну щось прекрасне, то заплющу очі і спробую не дивитись. На мене віє могильне дихання... Воно дане нам для того, щоб ми вічно з жалем сумували за ним, щоб наша душа глибоко і болісно страждала".

Отож, здається, що внутрішній шлях Гоголя прямує далі від втрати до втрати: від смерті брата до смерті батька, від смерті Пушкіна до смерті Вієльгорського, з якою естетичний світогляд, якому Рим додав таку багату поживу, був сильно підірваний. Проте останній із цього ряду улюблених померлих залишив інший заповіт. Княгиня Рєпніна розповідає: "Одного дня після смерті молодого графа Вієльгорського я зустріла Гоголя... з книгою в руках і запитала, що то за книга. Він показав її мені. Це була Біблія, на першій сторінці тремтячою рукою Вієльгорського було написано: "Моєму другу Ніколаю – вілла Волконських". Гоголь сказав мені: "Ця книга для мене тепер подвійно свята". Через три роки після того як він з левовими силами в душі вирушив із Росії, його твір майже не зрушив із місця. Хоча він за цей час, як ніколи, вгамував свою потребу у спогляданні та сприйнятті прекрасного, він також гірко пересвідчився і в слабкості естетичного перед лицем смерті. Від цього він став удвічі "зрілішим" для оживлення забутого, між іншим, морально-філантропічного імпульсу про служіння людству, яке все відчутніше набуває релігійного акценту. Для літературного твору в майбутньому все залежатиме від рівноваги між естетичними та моральними інтенціями, між інспірованою спонтанністю та продуманим творінням. Там де вдається досягнути балансу між гігантськими коливаннями, стає можливим сягнути найвищих висот, де це лишається недосяжним – загрожує глибоке падіння у прірву.

"МЕРТВІ ДУШІ"

"Коли я почав читати Пушкіну перші глави "Мертвих душ" в їх тодішньому вигляді, Пушкін, який завжди сміявся при моєму читанні (він був охочий посміятися), почав потроху ставати все похмурішим, похмурішим і, зрештою, зробився зовсім похмурим. Коли читання завершилось, він промовив скорботним голосом: "Боже, яка сумна наша Росія!" Це вразило мене. Пушкін, який так добре знав Росію, не помітив, що все це було карикатурою і моєю власною видумкою! Лише тут я побачив, що значить, справа взята із душі, взагалі, що означає душевна правда, і в якому жадливому для людини вигляді була представлена їй п'ятьма та лякаюча відсутність світла. З того часу я вже став тільки й думати про те, як би пом'якшити це приголомшуюче враження".

(Із 3-го листа про "Мертві душі" – 1843)

Чим глибше ми занурюємось у дослідження розвитку особистості та творчості Гоголя, тим очевиднішим стає несумісне та парадоксальне. Саме те, що було сказано про його стиль, що він не знає нормального, нейтрального мовного рівня, стосується також його поведінки в житті, а також композиції його творів. У той час, коли його життя хиталось від кризи до кризи, його творчість, допоки його не полишає творча сила, досягає тієї незрівнянної якості, яка гарантує світову славу. Хоча ця творчість і базується на властивостях, які скоріше ускладнюють розуміння та оцінку, а саме на надмірній віртуозності в

поводженні з мовою (що значною мірою не піддається перекладу) і на переважанні деталей над фабулою і сюжетом (що також часто зав'язується на мові й ускладнює будь-яке загальне осмислення).

Отож перша частина "Мертвих душ", незважаючи на відносно скромний обсяг, може викликати враження "безмірної епічної повноти", не лише через численні побачені під мікроскопом реалії, але й через появу лише на мить багатьох персонажів у порівняннях першого та другого ступеня, які не мають ніякого стосунку до "дії". Таким чином, портрети поміщиків, які хоча й складаються з небагатьох, часто заштрихованих рис, стали настільки легко запам'ятовуватися, що відтоді їхні комічні імена вживаються в російській мові в якості загальних. Так, попри гротескні та смішні деталі може виникати враження природного, реалістичного зображення і, що характерно, найбільше там, де померлі кріпосні постають у фантазіях покупця і продавця живішими за живих. Таким чином, те що має за основу – швидше відчай із приводу жадливої банальності людини, може вважатися за критику суспільних відносин і як сатира ранньо-капіталістичних методів, що через предмет торгівлі, а саме мертвих душ, отримує водночас метафізичний та зловісно-примарний вимір. І саме це провокує найкомічніші діалоги. І, нарешті, може з'явитися враження, що мова йде про роман, навіть про реалістичний роман (чи "Картини моралі з Росії", "Сатирично-комедійна картина сучасності", як стверджували перший англійський та перший німецький переклади). Хоча сам Гоголь дуже швидко відмовляється від позначення "роман" і називає свій твір поемою, отже епічним віршем, у який автор вплітає не лише ліричні, навіть гімнові пасажі, але й у якому в кінці втеча перед викриттям дрібного шахрая Чікікова зненацька постає апофеозом Росії: в образі трійки, яка переможно (правда, з невідомою метою) летить, і перед якою, дивлячись скося, стороняться і дають їй дорогу інші народи та держави. І все це після більше ніж двохсот сторінок найсміливішої банальності та сірої невтішності, після безжального викриття людської нікчемності у величезному і порожньому коловороті навколо нічого – мертвих душ.

Від першого читання в Пушкіна 1835 чи 1836 року до цього в однаковій мірі, як грандіозного, так і загадково-багатозначного фіналу першої частини минуло добрих 6 років, причому основна робота припала на їх другу половину. В ці останні роки звична варіація між літнім перебуванням на водах у Німеччині та зимовими квартирами в Італії, два рази переривалась відвідинами Росії. Обидві поїздки були викликані зовнішніми причинами і через неприємні обставини затягнулись у часі. Першу поїздку Гоголь охарактеризував як велику жертву та тяжкий обов'язок. Він вважає себе зобов'язаним запобігти тому, щоб його сестри Анна (19) та Ліза (17), які восени 1859 року закінчували "Патріотичний інститут", згідно з бажанням матері повернулися до Василівки. Натомість він планує прилаштувати їх в Москві, аж допоки не підшукається відповідна "партія" згідно з їхньою освітою. Через це він датує свої листи матері Італією та Віднем, хоча сам він давно перебуває в Росії. Вся ця справа затримує його на тижні в Петербурзі та місяці в Москві і завершується безуспішно (Анна відразу ж повертається в село і залишається незаміжньою, Ліза залишається спочатку в Москві, але заміж виходить значно пізніше у Василівці і до того ж не "за рівного").

Проте ця справа наклала певний відбиток на взаємини Гоголя з Погодіним, який надає притулок спочатку йому, потім обом старшим сестрам і, зрештою, ще також і матері та наймолодшій сестрі Ользі (15). Як подяку він розраховує на статті до свого нового журналу "Московитянин" (орган слов'янофілів), від чого Гоголь із обуренням рішуче відмовляється. Отож, обидва приятелі, які перебували під одним дахом, спілкуються між собою лише письмово. Інші проблеми випливають зі скрутного, як завжди, фінансового становища Гоголя. Тут одного разу допомагає старий Аксаков 2000 рублів, іншого разу Жуковський (з мовчазної підтримки спадкоємця престолу) 4000, і друзі встигають завадити продажу прав на попередні твори Гоголя. Все це, звичайно, пригнічує поета, проте не може пояснити його інколи чудернацької поведінки. Він не лише безцеремонно поводить з Аксаковими, які його обожають та опікуються ним, прикидаючись сплячим чи відсутнім, як тільки хтось з'являється в домі, але навіть під час вистави "Ревізора" в Москві на його честь він опускався в своє крісло все нижче і нижче, а потім майже виповз із ложі, щоб його ніхто не помітив.

Аксаков, який якимось зненацька застав відлюдкуватого письменника за роботою, розповідає про ще одну особливість: "Переді мною стояв Гоголь у такому фантастичному вбранні: замість чобіт на ньому були довгі російські вовняні панчохи до колін, замість сюртука оксамитова курточка поверх фланелевої жилетки, шия обмотана великим пістрявим шарфом, а на голові малинова, в золотому шитві шапочка, на манер тих, як їх носять мордвинки". Невідомо, чи це вбрання слугувало свого роду стимулятором, чи просто захищало від петербурзької холоднечі. У будь-якому випадку дана сцена відбулася в кінці 1839 року в Зимовому палаці, в службовому помешканні Жуковського.

Тоді ж в Петербурзі Гоголь двічі зустрічався з Белінським, але він приховав це від своїх московських друзів, тому що критик "Отечественных записок" був рупором "прозахідної" ліберальної

інтелігенції. Гоголь шукав знайомства з ним тому, що правильно оцінював значення та вплив Бєлінського перш за все з огляду на майбутнє "Мертвих душ" серед читачів та критики. Сам Гоголь не належав до жодного з угруповань, які саме формувалися, хоча внутрішньо він був набагато ближче до слов'янофілів, які хотіли оновити Росію на основі національно-православних традицій, аніж до західників, які вбачали спасіння в просвітительському подоланні саме цих традицій. У той час він шукав це спасіння швидше за все в мистецтві, головним чином у своєму мистецтві, в його великій поемі.

Але "Мертві душі" ще не є єдиним предметом його мистецьких планів, інакше це можна сформулювати так: він все ще ухилиється від їхнього продовження. В той час коли він улітку 1839 року об'їздив всю Німеччину (і при цьому знайомиться в Ганау з поетом Язиковим (1803–1847), його все ще продовжують захоплювати часи козацтва, які він бачить у привезеному із собою зібранні українських історичних пісень: "... і якщо я нічого з цього не зроблю, то буду великим дурнем". Він планує трагедію ("Поголені вуса"), від якої залишилась тільки лірична замальовка. Сам текст Гоголь спалив (1841) після того, як під час одного із читань Жуковський заснув. Успішнішим задумом цього року була спроба літературної презентації естетичного світогляду раннього Риму в традиціях європейського оспівування Риму. Читається дуже цікаво, проте з романом нічого не вийшло. Фрагмент обривається, перш ніж дія починає по-справжньому розвиватися. Також до 1839 року належить проект оповідання про чиновника, який краде шинелі – перша версія "Шинелі".

Всі ці плани були відкинуті чи перенесені на майбутнє і, здається, що під час перебування в Росії з вересня 1839 до травня 1840, Гоголь знову працював над "Мертвими душами", і вже були готові перші шість "портретних глав", з яких він часто читав у Петербурзі та Москві, як завжди, захоплюючи своїх слухачів. Але робота просувається дуже повільно. "Що я маю сказати про себе? Моє існування таке банальне. Мене охопило безчуттєве оціпеніння, – скаржиться він у січні 1840 і продовжує: – Більше не можу дочекатися від'їзду в Рим. Тільки там моя змучена душа знайде спокій".

Після цього минули ще чотири довгих місяці. В день його іменин, 9 травня, його вітають московські театральні діячі та літератори (серед яких був також Лермонтов) на святковому обіді в саду Погодіних. Через десять днів Погодін та Аксакови проводжають його до воріт Москви. До Відня, де вони на певний час розлучилися, з ним подорожує молодий чоловік на прізвище Панов, який відгукнувся на оголошення в газеті. Сама подорож, віддаленість із Росією, гарна італійська опера та води Марієнбаду благотворно впливають у Відні на потрясіння почуттів, і Гоголь вигукує: "Великі знаки милості Божої! Я ще раз оживу... Я відчуваю, що виходжу з духовної летаргії останніх років".

Він відразу поринає в роботу, редагує переклад комедії Джузеппе Жіро "Дядечко у скрутному становищі" для Щепкіна, працює над "Шинеллю", розширеним варіантом "Тараса Бульби" та трагедією з української історії – і все це одночасно. Проте "батьорість моїх нервів знезацька перетворилась у надмірну дражливість". Душевне перенапруження розряджується повним фізичним крахом: "Я дійсно не знав, що робити далі... Я не міг спокійно витримати і двох хвилин, ні в ліжку, ні в кріслі, ні на ногах". Лікарі вже поставили на ньому хрест, коли це станом тяжко хворого, який вже посилав за священником для останнього причастя, перейнявся проїжджий російський купець і друг Погодіна, Ніколай Боткін. "Проте померти серед німців здавалось мені жахливим. Я дав посадити себе в карету і відвезти в Італію. Коли ми доїхали до Трієста, я почувався вже краще". Панов, який знову приєднується до нього в Венеції, налаштований скептично: "Мені здається, він помиляється, коли думає, що йому варто лише поїхати за кордон, щоб знову відновити сили... Мабуть, що останні десять років повільно розхитали його організм... Його фізичний стан звісно ж впливає на душевні сили, через що він поводить себе дуже боязливо і неймовірно підозріло. Все це вкупі приводить його інколи в такий стан, в якому він дійсно є найнещаснішою людиною".

Під час небезпечної для життя хвороби у Відні (як тоді казали, щось на зразок нервової гарячки), у Гоголя були галюцинації, в чому деякі дослідники вбачають вирішальне містичне переживання. Дещо говорить на користь цього, проте деякі достеменно відомі факти можна трактувати і таким чином, що тут ідеться про подальший етап закладеного ще з самої ранньої юності розвитку, який також і влітку 1840 не зазнав краху, а більшою мірою проходив у вигляді переходів від нападів депресії до ейфорично-продуктивних поривів.

Наступний злет наступає пізньої осені 1841 і триває майже рік – рік завершення першої частини "Мертвих душ". Отож Анненков, який у кінці квітня 1841 року прибуває в Рим, зустрічає "того ж чудесного, радісного, доброзичливого Гоголя, яким ми знали його в Петербурзі до 1836 року". І коли той же Анненков називає "1841 рік останнім роком свіжої, сильної, багатогранної юності Гоголя", то ми не маємо підстав не вірити йому. Адже він на декілька місяців заступив місце Панова, живе разом із Гоголем у римській квартирі і записує під його диктовку перший повний варіант першої частини "Мерт-

вих душ". Він був очевидцем як поет, після вдалого завершення однієї з глав, затуляв прямо на вулиці жартівливу українську пісню, "потім пустився танцювати і почав робити парасолькою в повітрі такі викрутаси, що через дві хвилини в його руках залишилась тільки палиця, а верхня частина відлетіла геть..."

Приблизно в цей час, коли писались глави з 7-ї по 11-ту, а також такі доповнення, як гімн влучному російському слову в кінці 5-ї глави, Гоголь пише Жуковському: "Не хочу сказати, що я здоровий. Ні, моє здоров'я могло б бути ще гіршим, але я більше ніж здоровий. Я насолоджуюсь чудесними моментами, живу чудесним внутрішнім, в мені самому покладеним життям, яке я не промінюю ні на які статки і ні на яке здоров'я. Все моє життя відтепер є єдиним гімном подяки".

Його переповнює вдячність за фізичне зцілення, а також відновлену творчу силу. Але він робить із цього і раціональний висновок: "Отож, моє життя ще потрібне, і воно не буде даремним". У цій упевненості він знаходить моральне виправдання свого писання та силу для роботи, чия очевидна успішність знову ж таки утверджує його в свідомості, бути не тільки покликаним, але й обраним.

Відтепер для нього існує, очевидно, тільки це внутрішнє, закладене лише в ньому самому життя, що скоро призводить до появи в його кореспонденції відчужених та неприємних інтонацій. Так, зокрема, він повчає свого старого друга Данилевського, коли той запитує його про римські новини: "Я не пишу нічого про римські події... Я більше нічого не сприймаю; в моєму погляді більше немає живої уважності новачка. Все, що мені потрібно, я вже взяв собі і заховав у собі, в глибині моєї душі. Там також завжди присутній Рим як святиня, як свідок чудес, які сталися зі мною". Подібним чином він тепер все відносить до себе, зокрема також романтичну метафору про поета як про пророка: "Тепер моє слово наділене вищою силою, і все може розчарувати, обманювати, залишати напризволяще, тільки не моє слово!" (Данилевському, серпень 1840 р.) "Вір моїм словам! Я сам не наважуюсь, не вірити своїм словам". (Язикову, вересень 1840 р.) "Вірте моєму слову – моє слово не обманює!" (Іванову, жовтень 1840). Подібне він пише й іншим своїм кореспондентам. В одному з листів Погодіну він таким чином пояснює свою незвичну самооцінку: "Ти повинен знати, що той, хто народжений для того, щоб творити в глибині своєї душі й жити й діяти в своїх творіннях, повинен багато в чому бути особливим". І його друзі, хоч і хитали головою, пробачали йому багато.

Пізніше він заявив, цілком переконливо, що й персонажі "Мертвих душ" взяті ним із глибини власної душі: "Жоден із моїх читачів не знав, що коли він сміявся з моїх героїв, то він сміявся з мене... Я брав якусь мою погану властивість, прослідковував її на прикладі іншого стану та професії, намагався уявити її як мого смертельного ворога, який заподіяв мені найбільчійшій образу і віддячував йому злістю, насмішкою та всім тим, що мені спадало на думку. Якби хтось побачив тих чудовиськ, які з самого початку вийшли з-під мого пера лише для мене самого, то він би неодмінно заціпенів від жаху". У пізніших переробках (з яких відомими є останні шість) він дещо пом'якшив, частково в інтересах більшої правдоподібності, часково з огляду на майбутнє висвітлення того чи іншого героя в запланованих двох наступних частинах поеми. Адже все більш очевидним тепер стає його намагання наслідувати Данте. З цієї точки зору перша частина "Мертвих душ" є гоголівським інферно – пеклом безнадійної банальності під бичем висміювання.

Він знає, що йому знадобиться вся його тактична майстерність, щоб провести це "Інферно" через рогатки цензури. Він не хоче покладатися на волю випадку, отож він мусить знову їхати до Росії, але боїться пов'язаних із цим труднощів і вимагає, щоб за ним приїхали Костянтин Аксаков та Щепкін: "Їм не доведеться робити непотрібних речей. Вони заберуть глиняну вазу. Звичайно, ваза вже тріснула, вона стара і ледве тримається. Проте в ній міститься скарб, тому з нею треба поводитися обережно". В цій зворушливо самоіронічній презентації ховається цитата святого Павла та його самоідентифікація з апостолом, що, зрозуміло, залишається ніким не поміченим. Отож ніхто не висловлює готовності взяти на себе роль його супроводжуючого. Натомість, він один вирушає у Франкфурт до Жуковського, а потім із Ганау від'їздить до Росії з одним із братів Язикових. Після короткого візиту до Плетньова в Петербурзі, він прибуває в жовтні 1841 року в Москву, де він знову, цього разу сім місяців, користується гостинністю Погодіна, хоча й злиться на того, що той без його дозволу надрукував доповнення до "Ревізора" і спілкується з ним знову лише письмово.

На початку грудня 1841 року він подає швидко підготовлений рукопис "Мертвих душ" у Московський цензурний комітет. Але страх цензорів настільки великий, що вони вже в самій назві вбачають афронт проти догмату про безсмертя душі, щоб потім, коли з'ясувалось, що за цим ховаються так звані ревізькі душі, злякатися ще більше, тому що тут могло йтися про памфлет проти кріпосного права (хоча Гоголь був від цього дуже далекий). Отож рукопис навіть не читали, а про всяк випадок, щоб чого не трапилось, просто заборонили.

Для Гоголя це – тяжкий удар вже хоча б тому, що він розраховував на те, що після продажу прав зможе погасити свої борги, які вже сягнули 17 000 рублів. Його знову охоплюють важкі приступи депресії: "Найстрашнішим мені здався стан, який нагадав мені про мою жадливу хворобу у Відні, особливо коли я відчув те охоплююче серце збудження, яке перетворювало кожну картину, виникаючу в уяві, у велетня, кожне маленьке, приємне почуття в таку страхітливую радість, яку не може витримати людська натура, кожне, хоч трішки затемнене, почуття в тяжкий, пригнічуючий сум... Скільки присутності духу було потрібно мені, щоб витримати! І я витримав".

У боротьбі за працю всього свого життя він не цурається нічого. Він не тільки підключає своїх петербурзьких друзів і знайомих, але й пише листа міністру культури (і, між тим, добивається через шефа III-го відділу нової царської дотації в розмірі 5000 рублів). Одночасно він звертається і до найпалкішого противника існуючого режиму Белінського, який випадково опиняється в Москві, щоб передати через нього – обминувши пошту – рукопис "Мертвих душ" в Петербург. Там його земляк Нікітенко повинен добитися дозволу цензури, що йому і вдається, так що 9 березня 1842 року поема отримує дозвіл на друк за винятком "Повісті про капітана Копейкіна", яку Гоголю доводиться переписати. Крім того, цензура пом'якшила заголовок, який тепер звучав: "Пригоди Чікікова або "Мертві душі".

Поки хворий Гоголь декілька тривожних тижнів очікує в Москві на повернення свого рукопису (який у Петербурзі переходить із рук у руки), він зважується дати дещо з написаного своїм друзям для їхніх журналів. Так "Современник" Плетньова отримує сильно перероблену версію "Портрета", "Московитянин" Погодіна – фрагмент Аннунціати під заголовком "Рим". Обидва твори були сильно розкритиковані Белінським, чиї "Отечественные записки" не отримали нічого. Незабаром критиці піддалися й "Мертві душі", в яких ліберальний критик, попри похвалу сатири та реалізму, знайшов той недолік, що "дивовижна сила безпосередньої творчості" відволікає погляд Гоголя "від ідей та моральних проблем, якими переповнений нинішній час".

Можливо, що цим Белінський надихнув Гоголя, який під "моральними проблемами" розумів щось зовсім інше, а саме: фатальну ідею висловлюватися з актуальних питань російського життя. Проте в даний момент поет був незадоволений своїм найбільшим твором зовсім із інших причин. Поки він робить стилістичні правки під час коректури, поки він власноручно малює ескіз титульної сторінки, в листах він уже говорить про "неясний відгомін тієї великої поеми, яка постає в мені", і називає першу частину "нашвидкуруч прибудованим провінційним архітектором ганком до палацу, який має сягнути колосальних розмірів". Охоплений власною мегаломанією (а також тогочасною модою), він планує після завершення цього гігантського твору висловити свою подяку на могилі Спасителя. Старий Аксаков приходить у відчай від цього плану і всіляко віраджує його, вказуючи на далеку і небезпечну подорож, проте Гоголь нічого й слухати не хоче.

До прощі в Єрусалим ще далеко, і Гоголь вважає, що перед ним ще довгий внутрішній шлях. Так в одному з листів до Жуковського він пише: "Я можу лише сказати, що з кожним днем у моїй душі стає все світліше і святковіше... що сила неба допоможе мені зібратися тією драбиною, яка чекає на мене, хоча зараз я й знаходжусь на її найнижчих щаблях. Попереду в мене ще багато тяжкої праці, довгий шлях та навчання душі! Моя душа повинна стати чистішою, ніж сніг у горах і світлішою за небо. Лише тоді я стану на силі, щоб взятися за мої духовні подвиги і моє велике поле діяльності, лише тоді можна буде розгадати загадку мого існування".

Майже дослівне співпадання цієї заяви з одним із листів ніжинського гімназиста (Справді, для всіх я є загадкою... але тільки за моїм дійсним полем діяльності вони зможуть розпізнати мій справжній характер), розкриває іманентну напругу, яка від початку до кінця визначає саморозуміння Гоголя: з одного боку – неослабне прагнення до все дальшої, все величнішої мети, з іншого – інтерпретування відповідної сучасності і відповідних досягнень як чогось нікчемного, найнижчого щабля драбини. Вживаючи образи драбини Іакова або ж драбини добродійностей, формули на зразок "час навчання душі" та "духовні подвиги", він звертається до аскетичної та містичної термінології. Вже 1836 року він стилізував себе пророком чи монахом у світі. З часом ці обидві романтичні метафори для позначення поета й митця стали шифрами його сенсу життя – гордість і водночас смиренність. Незважаючи на цю внутрішню напругу, він все більше віддаляється від способу мислення та центральних проблем своїх земляків та сучасників.

Коли в середині травня 1842 року виходять "Мертві душі", Гоголь поспішає з від'їздом. Тільки-но московські слов'янофіли відсвяткували його іменини (знову ж таки в Погодінському саду), як він уже поспішає в Петербург, щоб подякувати західнику Белінському. Саме там він уповноважує (з фінансових причин) свого шкільного друга Прокоповича здійснити підготовку до видання 4-х томного зібрання своїх творів, куди мало увійти все, окрім "Мертвих душ", у тому числі й дещо нове та перероблене. Ці

тексти він полишає на розсуд доброзичливого, але недосвідченого Прокоповича. Його самого тепер хвилюють лише майбутні частини його великої поеми, першу з яких буквально ковтали російські читачі, в той час як сам автор п'ятого червня полишає свою батьківщину в південному напрямку.

ФАТАЛЬНА КНИГА

"Нам призначено через скорботу і страждання оволодівати зернятками мудрості, яку не отримаєш із книжок. Проте той, хто вже оволодів одним із цих зерняток, більше не має права приховувати його від інших. Не тобі належить воно, а Богу. Бог створив його в тобі, і всі дари господні дані нам для того, щоб ми служили за їх допомогою іншим людям. Він заповів, щоб ми повчали один одного кожної миті".
("Вибрані місця із листування з друзями" – 1846)

Якщо серйозно поставитися до одного, мимохідь зробленого Гоголем натяку (1846) про його три епохи, то ми отримуємо періодизацію його творчості, яка буде набагато яснішою, ніж часто застосовуваний метод поділу його творчості на два етапи, при якому визначення вирішального повороту завжди буде залишатися спірним. Триетапна періодизація допускає плавні переходи і не випускає з поля зору послідовність, хоча б як ці три епохи не відрізнялися одна від одної певними рисами. З даної точки зору першу епоху можна охарактеризувати як епоху спонтанної творчості під впливом нестримного натхнення, внаслідок низки поривів. Вона добігає кінця геніальним творінням "Ревізора" та наступним за цим від'їздом із Росії і остаточно завершується зі смертю Пушкіна (початок 1837). Під час другої епохи, коли Гоголь творить вже з більшими роздумами і яка вінчається першою частиною "Мертвих душ" та "Шинеллю", домінує, хоча й нестійка рівновага між мистецькою майстерністю і тією морально-пророчою риторикою, яка зрештою бере гору в третю епоху, після появи "Творів". Відтепер внутрішній шлях Гоголя веде в зовсім іншому напрямку, ніж вплив його творів, які розпочали самостійне життя.

Дуже рідко подібне протиріччя між авторською інтенцією та очікуваннями читачів проступало настільки різко ще за життя автора, як це було у випадку з Гоголем.

Поки він проводить літо 1842 року в Бад Гаштайні, а потім узимку в Римі опікується наполовину розбитим паралічем Язиковим, в Росії розпочинається справжня гоголівська лихоманка. І навіть через десятиліття Достоєвський чітко пригадує: "Тоді серед молоді було дуже поширено, що коли зустрічалися двоє чи троє, виникало питання: а чи не почитати нам Гоголя? І тоді сідали разом і починали читати, інколи впродовж цілої ночі". Подібний вплив літературного твору, до цього незнаний у Росії, мав ряд причин. По-перше, порівняно з першою третьою століття, значно зросло число потенційних читачів, яке охопило широкі верстви суспільства. З іншого боку, література та її обговорення замінили собою зазвичай паралізований обмін думками з приводу актуальних політичних питань (що з того часу стало особливістю російської літератури). І, по-третє, з 1836 року про Гоголя майже нічого не було чути, а тут раптом протягом усього лише восьми місяців він виступає перед громадськістю з новим завершеним творінням. Приголомшена мовою, комічністю, темами та типажамі цього твору читацька публіка створила в своєму уявленні (цілком невірний) образ автора і висловлювала йому своє захоплення, подібно тому як автор, в його "чудовій, красивій чужині", створив собі свій власний образ Росії, щоб дарувати йому всю свою любов. Як з'ясувалося пізніше, в обох випадках йшлося про ідолопоклонство.

Щоправда в основі цього непорозуміння з творами Гоголя лежить їх заплутана багатозначність. Кожен читач міг доволі легко знайти в них те, що він шукав. А переважна більшість тодішніх читачів шукала аргументи для своїх уявлень про духовний та соціальний устрій Росії, а також його можливі чи необхідні зміни. І всі, навіть такий найзапекліший реакціонер як Булгарін, могли якоюсь мірою відчувати себе утвердженими у своїх переконаннях. Ліберальні західники вбачали в негативних типах чиновників та поміщиків безжалісне та довгоочікуване викриття пануючої системи, особливо кріпосного права (хоча Гоголь не обмовився про це і словом). Слов'янофіли захоплювалися сповненими патріотичного пафосу зверненнями на адресу російського слова, російської пісні і російської людини, чий слабкості хоча й не замовчуються, проте змальовуються з майже любовною тактовністю. Те, що не вписувалося у цю просту картину, просто не бралось до уваги.

Найбільший вплив не тільки на читачів, але перш за все на молоду генерацію письменників, справила "Шинель". Цей вплив знайшов своє відображення у формулі "Ми всі вийшли з гоголівської "Шинелі", яка приписується то Тургенєву, то Достоевському. "Шинель", безперечно, є найвідомішою й "найвпливовішою" повістю російської літератури, яка незчисленною кількістю разів інтерпретувалася, на прикладі якої вперше був екземпфікований формалістичний метод, транспонований і в інші види мистецтва (від кіно до балету). У той час, коли сьогоднішній дослідник, через її гротескну анонімність, розмістив би її скоріше в 20 столітті, по сусідству з Кафкою чи Беккетом, сучасники Гоголя, як і майже все 19 століття, розглядали її як перший зразок критичного реалізму, породженого соціальним співчуттям, який незабаром вийшов таки на арену, зокрема в безпосередньо пов'язаному з "Шинеллю" першому творі Достоевського "Бідні люди" (надрукованому 1846 року).

Численні молоді автори відтепер почали звертатися до "маленької людини" та педантичного зображення побуту соціальних низів. Критики слідом за ними заговорили про гоголівську епоху російської літератури і проголосили його, за відсутності самого поета, главою цієї нової, так званої "Природної школи". Ніщо не могло бути Гоголю більш чужим, ніж ця роль. І він пише Плетньову з однозначним наміром дистанціюватися від цього: "Все, що я написав цікаве лише своїм психологічним значенням (тобто, значенням, яке воно мало для розвитку його власної душі), але в жодному разі не може вважатися літературним зразком... Я ніколи не намагався бути ехом всього і рефлектувати в мені дійсність так, як вона нас оточує... Зараз я не можу говорити ні про що інше, як про те, що хвилює мою власну душу".

Натомість, традиційним форумом є лист, і Гоголь ніколи не писав так часто і таких довгих листів, аніж у період з 1842 до 1847 року. Адресатами є старі друзі: Жуковський, Плетньов, Аксаков, Шевирьов, Погодін, з яким у нього 1843 року ледь не стався цілковитий розрив через те, що той познайомив широку публіку з портретом Гоголя роботи Іванова (нерозчесаного та у шлафроці). Новими друзями за листуванням є Язиков, якому Гоголь пропонує теми для віршів, та деякі знатні дами, в першу чергу Смірнова, якій він надає духовні настанови та поради для земної діяльності як дружини губернатора.

Серед тем, які хвилюють його душу, перше місце все ж продовжує посідати мистецтво. До нього він тепер ставиться зовсім інакше, аніж в часи першої постановки "Ревізора". Коли тоді (1836) він, ще повністю в дусі Пушкіна, вбачав себе одного суддею свого твору і критика з причин, які не мали ніякого стосунку до мистецтва, не обходила його, то тепер актуальним було: "Мої твори відрізняються від інших тим, що критиками моїх творів можуть бути всі читачі без винятку, а саме суддями в питаннях про деталі реалій". "Тому що я потребую більше знань, аніж інші автори, тому що варто мені опустити лише одну деталь, як брехня проступає набагато чіткіше, чим у будь-кого іншого". Тут піклування про деталь розкривається як турбота про моральну легітимізацію його мистецтва, яке ніколи не аналізує внутрішні переживання чи демонструє внутрішній розвиток, а показує все це на зовнішніх атрибутах. Звідси високе значення кожної деталі, і саме тому він звертається до всіх партнерів за листуванням, а в передмові до другого видання "Мертвих душ" до всіх читачів, із проханням про поправки до тексту на основі їх власного кращого знання реалій. Тому "він ніколи не вважає річ закінченою, після того як вона була опублікована".

Він дійсно постійно намагався пристосувати свої твори до свого відповідного певному моменту саморозуміння, переопрацьовував чи переосмислював їх, найрадикальніше "Ревізора", до якого він 1846 року пише так звану "Розгадку ревізора". В ній пояснює, що провінційне місто уособлює людську душу; корумповані чиновники, пристрасті, Хлестаков – (фальшиву) світську совість, а проголошений справжній ревізор, навпаки, – Світового суддю, який наближається... Все це мав розповісти зі сцени після завершення вистави виконавець головної ролі (в Москві ним був Щепкін). Щепкін з обуренням відмовляється: "Після моєї смерті робіть із чиновників хоч козлів, проте допоки я їх вам не віддам!" Спроба переосмислити "Ревізор" заднім числом, як один із видів містерії, є показовою для відчайдушних зусиль Гоголя виправдати своє мистецтво, чий високий ранг він, як митець, добре розпізнавав перед поставленими ним самим перед собою моральними вимогами. Поняття виправдання, звіту все більше визначає його мислення. В його першу "епоху" позитивним ним вважалася непідзвітність, наприклад Середньовіччя. І коли він був змушений залишити університет, то радів тому, що знову зможе стати непідзвітним козаком. Проте тепер, 1845–1846 року, це звучить так: "Я письменник, і обов'язок письменника полягає не тільки в тому, щоб спонукати розум і смак до приємного заняття; з нього буде суворо спитано, коли від його творів немає жодної користі для душі і він не залишить для людей нічого повчального". Подібну користь і подібне повчання, вважає він, його попередні твори не містять – він саме якраз знову спалив начерки до другої частини "Мертвих душ", і він обіцяє майбутнім читачам у своєму публічному заповіті написання прощальної повісті, як його істинний заповіт нащадкам. Він так і не написав її.

Очевидна перманентна творча криза цих років провокує у Гоголя цілий ряд різних реакцій, у яких дивним чином переплітаються і пересікаються естетичне з моральним, раціональне з містичним, патологічне з ясним пізнанням. Так, його потреба в критиці, яка спочатку обмежувалася лише його творами, переростає до моральних висот: "Гріхи, вказівки на гріхи, цього бажає, цього прагне зараз моя душа! Якби Ви (Жуковський) знали, яке свято тепер відбувається всередині мене, коли я віднаходжу в собі невідомий до цього порок! Кращого подарунку мені ніхто не зміг зробити". Або: "Все те, що змогло б образити сприйнятливую натуру чутливої людини, навпаки, робить мені найвище задоволення, так що мені можна сказати все, чого б не можна було ні в якому випадку сказати комусь іншому". Це вже той психічний мазохізм, на підґрунті якого у Гоголя виникає ідея, покарати себе за помилки Прокоповича при виданні "Творів", а саме тим, що він витрачає кошти, отримані від їх реалізації, не на себе, а на підтримку обдарованих бідних студентів. Даремно його друзі вказують на те, що його мати і сестри терміново потребують грошей, а в нього самого безліч боргів. Він наполягає на "самопокаранні" і водночас позичає декілька тисяч у Смірнові.

З подібною суперечливістю він ставиться і до своєї основної проблеми. З одного боку, він вважає, що повинен подолати свої творчі слабкості посиленням вивченням всієї доступної інформації про Росію, з іншого боку, він вбачає причину своїх невдач у незрілості своєї душі і накидається на читання робіт церковних пастирів. Водночас, оскільки він прагне критики, викриття, навіть покарання своїх недоліків та "пороків", оскільки він шукає духовного повчання в книгах, він також відчуває потребу зі свого боку наставляти та повчати своїх друзів та партнерів за листуванням. Графині Вієльгорській він приписує духовні вправи, Смірнову він примушує вчити напам'ять псалми, старим московським друзям він дарує "Imitatio Christi" з точними вказівками, як і коли читати (після ранкової кави!) та медитувати. Коли у зв'язку з цим Аксаков закидає йому містицизм і висловлює свою стурбованість щодо майбутнього творчості Гоголя, той лише відмахується від цих зауважень, називаючи їх "диявольськими штучками". Звинувачення в містицизмі, як і в католицизмі, він відбиває тим, що він "прийшов до Христа швидше протестантським шляхом", який він описує так: "Аналіз людської душі способом, який невластивий іншим людям, був причиною того, що я зустрів Христа, спочатку приголомшений його людською мудрістю і до того невідомим знанням душі, і лише потім схилившись перед його божественністю... На теоріях в мене нічого не базується, тому що я не читаю нічого іншого, окрім всіляких статистик про Росію та моєї внутрішньої книги". Місце творчості зайняв безкінечний аналіз власного душевного життя, і в результаті цієї тривалої, болючої інтроспекції він приходив до пізнання, що "втішні явища та позитивні герої", яких він потребує для продовження "Мертвих душ", "не з'являються в його уяві! Поки ти сам не будеш хоч трохи схожим на них, допоки ти залізною волею та силою не прищепиш душі декілька добрих властивостей і не вибореш їх, до того часу, все, що виходить з-під твого пера буде мертвим і таким же далеким від правди, як небо від землі". За цим стоїть його власний досвід: "Мої нічні кошмари я не видумав. Ці кошмари пригнічували мою власну душу: що знаходилося всередині душі, те вийшло назовні".

Це визнання (власноруч датоване 1843 роком) є найбільш одкровенним зі всього того, що Гоголь коли-небудь говорив про себе. Воно підтверджує деякі з його більш ранніх і не таких чітких висловлювань і виправдовує також глибоко психологічний підхід при осмисленні його творчості. Також воно свідчить про його незламну силу волі досягнути поставленої мети залізною волею та силою. Він не здається, проте потрапляє у все скрутніше становище, тим більше, що стан його здоров'я, спочатку восени 1844, а потім раннього літа 1845, драматично погіршується. "Моментами не спостерігається биття серця та відсутній пульс", констатує діагноз, і Гоголь вимагає священника, проте, коли той прибув із Вісбадена у Франкфурт (до Жуковського), він уже знову був на ногах. Згадуючи цю реальну загрозу його життю, Гоголь пише: "Земляки, це страшно!... Душа відмирає від відчаю при простому передчутті прекрасного по той бік могили... Все моє тіло, яке прагне туди, стогне, коли передчуває велетенські паростки і плоди, зерна яких ми посіяли за життя, не бачачи і не відчуваючи, які жахливі образи постануть із них". Тут знову проривається старий страх перед Страшним судом, потреба виправдатися стає нездоланною, але для цього майже не залишилося часу: "Оскільки я відчував, що моє життя висіло на волосині, я захотів при прощанні залишити моїм землякам щось після мене".

Отож, вочевидь зі схвалення Жуковським, Плетньовим та Язиковим, виникає план опублікувати уривки з численної кореспонденції останніх років, доповнені новими поглядами з питань суспільного та приватного життя і російської літератури. Гоголь щасливий від того, що може знову писати і компілює в 1845–1846 роках зі справжніх та фіктивних листів том "Вибраних місць із листування з друзями", який, за опіки Плетньова, виходить у січні 1847 року в Петербурзі. За переконанням Гоголя "моя перша книга, яка чогось варта".

Навряд чи можна було б дати більш неправильну оцінку. Що раніше адресувалося лише в приватних листах набожним та фрустрованим дамам (як писав Тургенєв "огидна мішанина високомірства та підлабузництва, лицемірства та марнославства, пророчого та лакейського тону"), тепер розкрилося перед Росією. До цього додалися образливе приниження Погодіна до рівня графомана, сумнівні проповіді про православну церкву й духовенство, сприйняті всіма як обурливі висловлювання про поміщиків та кріпосних і про їх богоугодні ролі; зведення розгулу хабарництва до пристрасті дружин чиновників до чепурунства, надія на моральне поліпшення Росії за допомогою перекладу "Одісеї" Жуковським та ще цілий ряд подібних недоречностей. Те, що в цьому томі містилися також деякі прекрасні місця, блискучі спостереження, влучні літературні судження та істинно християнські думки, не могло переважити того фальшивого враження, яке мала викликати книга, яка розпочиналася заповітом ще живого автора, в якому той, між іншим, заборонив ставити йому пам'ятники; хай той, хто збирається це зробити, ліпше стане кращою людиною.

Том листів Гоголя викликав розгубленість, навіть оціпеніння. Почали гарячково шукати пояснення всього цього і знайшли лише два, та й ті невтішні: або ж він втратив розум, на що натякав навіть старий Аксаков в одному із своїх листів, або ж продався реакційному урядові. Незадовго до цього міністр культури Уваров зробив надбанням гласності непродуманий лист Гоголя, в якому той не лише дякує за надану йому з 1845 до 1847 року щорічну ренту в розмірі 1000 рублів сріблом, але також дистанціюється від своєї попередньої писанини і висловлює намір створити новий твір, предмет якого не буде чужим також і вашим (міністра) переконанням. І хоча церковна цензура і спадкоємець трону власноруч викреслили цілі пасажі з "Вибраних місць", у читача цілком виправдано могло виникнути враження замовного характеру роботи.

Безсумнівно, що Гоголь мав намір застерегти своїх земляків від ідей березневої революції 1848 року в Німеччині, і, натомість, запропонувати їм повернення до патріархальних традицій та піклування про їх індивідуальне душевне благополуччя. Результат виявився зворотнім, перш за все тому, що своєю книгою він спровокував різку реакцію з боку вже смертельно хворого Белінського (який на кошти і в супроводі Анненкова знаходився на лікуванні в сілезькому Бад Зальцбрунні). Лист Белінського від 15 червня 1847 року став одним із найважливіших документів російської духовної культури 19-го століття (у Миколаєвську епоху зберігання чи розповсюдження його тексту вважалося смертельним злочином, що відчув на собі Достоевський у 1849 році). Шедевр памфлетиста Белінського черпав свій пафос із розчарованої любові до Гоголя, в якому він колись першим розпізнав найбільшого із живих російських авторів і якого він глибоко шанував. І ось тепер він звертався до нього: "Проповідник кнута, апостол невігластва, захисник мракобісся та демоніади, восхвалитель татарських звичаїв – що Ви робите? Погляньте вниз – Ви на краю прірви!... Йдеться не про мою чи Вашу особу, а про предмет, який є набагато вищим не лише за мене, але й за Вас: йдеться про правдивість, про російське суспільство, про Росію. Звідси моє заключне слово: Ви мали нещастя у гордому смиренні відмовитись від Ваших істинно великих творів; тепер Ви повинні у щирому смиренні відмовитись від Вашої останньої книги і спокутувати важкий гріх її публікації новими творами, які б нагадали Ваші попередні".

Лист Белінського глибоко вразив Гоголя, проте це був лише останній і найсильніший із тих ударів, які сипалися на нього з усіх сторін. У публічній критиці все помінялося місцями. Лише Булгарін знайшов слова похвали. Навіть московські друзі-слов'янофіли Аксаков і Шевирьов були у відчаї. Отож він мав право на таке резюме: "Поява моєї книги дійсно подіяла як дзвінкий ляпас: ляпас публіці, ляпас моїм друзям і ще сильніший ляпас мені самому. Коли після цього, я немов після сну, знову прийшов до тями, то почувався немов школяр, який накоїв більше, ніж він хотів. Я показав себе в книзі таким Хлестаковим, що більше навіть не наважуюсь заглянути в неї... Проте, незважаючи ні на що, моя книга є корисною".

Перебуваючи під враженням, що його ніхто не зрозумів, Гоголь починає писати апологію, в якій він зображує все своє становлення в якості автора так, як він його розуміє в даний час. Ця робота, яка, всупереч початковому наміру, залишилась неопублікованою і побачила світ після смерті автора під заголовком, даним Шевирьовим "Сповідь автора", повторює з деякими купюрами і обережнішими формулюваннями основні положення "Вибраних місць" і закінчується визнанням, що він... "як чесна людина, власне, мусив би відкласти перо", але, вочевидь, не зможе цього зробити.

У приватних листах того періоду про це нічого не мовиться, проте не можна не помітити певної зміни. Гоголь полишає пророчий та менторський тон, знову стає скромнішим і людянішим, відновлює старі зв'язки і намагається повернути втрачену довіру старих друзів, яких він образив (Аксакова, Погодіна, Іванова). Час засліплення здається вже позаду, поліпшується, навіть, стан його здоров'я. Гоголь, який завжди був майстром з подолання поразок, і на цей раз підтверджує свою наполегливість та вміння

вчитися. В кінці серпня 1847 року він пише Аксакову: "Коли я побачив, що "Мертві душі" просуваються не так швидко, то я поспішив висловлюватися з питань, які мене хвилювали... Так з'явилась моя передчасна, або, як ви вважаєте, злощасна книга. Вона покрила мене соромом... Так, але за цей сором я вдячний Богу... Без цієї книги я б не побачив ні своєї розгубленості, ні свого самозасліплення, та й ще багато чого з того, що я неодмінно повинен знати для "Мертвих душ"... Про відмову від літературних занять більше ні слова. Продовження роботи над "Мертвими душами" знову є його єдиною, великою метою: "Я цілком складаюся з майбутнього, в сучасності я ніщо". Вихідна ситуація знову відновлена: Гоголь знову бачить себе на початку свого шляху, на найнижчому щаблі драбини.

БОРОТЬБА ЗА ТВІР ДО КІНЦЯ

"Той, хто створює твір, повинен чітко усвідомлювати, для кого він творить... Замовником є Бог: більше ніхто інший. І коли б моя картина була б знищена чи спалена в мене на очах, я повинен був би зберігати такий же спокій, як і тоді, коли вона збережеться, адже я не марнував час, а працював. Господь, який дав це завдання, знає це. Якщо він допустив, щоб вона згоріла, значить такою була його воля. Він знає краще за мене, що й до чого".

(Лист художнику Іванову – 1847)

"Хочу сказати відверто: життя втратить для мене відразу всю цінність, і не писати для мене означало б те ж саме, що й не жити".

(Зі "Сповіді автора" – 1847)

Якби друга частина "Мертвих душ" збереглася у своєму остаточному вигляді, то можливо у нас була б підстава говорити про четверту епоху в творчості Гоголя. У будь-якому випадку, новий початок після творчо невдалих років з 1843 до 1846, які сам поет сприймав як перехідний час, та після фіаско злощасних "Вибраних місць", проглядається дуже чітко. Він простирається, водночас, на багатьох рівнях, від зовнішніх умов життя через ставлення до мистецтва, аж до центральних проблем "господарства душі".

Найбільш помітною є переміна в зовнішньому житті Гоголя. Після майже дванадцятирічного перебування за кордоном, він назавжди повертається в Росію. За цим рішенням стоїть утомленість від Європи, яка зростає пропорційно із насильницькими змінами, які там відбуваються. Якщо Гоголю колись у житті доводилось приймати політично обумовлене рішення, тоді це було саме це рішення: в революційний 1848 рік повернутися до консервативно-стабільної Росії. Це означало спочатку, раніше від запланованого, вирушити до Гробу Господнього, а саме вже в січні, тому що в Неаполі, в якому він проводив зиму 1847–1848 років, вже почалися заворушення. Сенс цієї праці сам собою видозмінився: замість подяки за завершення "Мертвих душ" він їде, щоб помолитися хоча б за закінчення другої частини. В ньому зростають сумніви: "Якби моя подорож була приємна Богу, то бажання здійснити її сильніше б горіло в моїй душі, то все б тягнуло мене туди, і я б не лякався труднощів в подорожі. Проте в моїх грудях байдужість і черствість".

Проте, незважаючи на це, він відпливає до Мальти, а потім через Бейрут, де російським консулом був його шкільний товариш Констянтин Базілі, вже в середині лютого досягає Єрусалима. Духовний здобуток цієї подорожі оцінити важко. Його нечисленні письмові висловлювання на цю тему, залежно від адресата, коливаються від душевної піднесеності до гірко розчарування і стосуються головним чином його невміння правильно молитися та зачерствілості його серця. Позитивний вплив подорож мала щонайменше на його фізичне самопочуття, тому він зважився повторити її 1850 року. Навесні 1848 року у супроводі Базілі він їде через Стамбул до Одеси, де змушений надовго затриматися через карантин холери. Тому до своєї рідної Василівки, в якій він не був цілих 13 років, Гоголь прибуває лише в день свого ангела, 9-го травня. Після незвичайно спекотного літа, яке минуло в затхлій сімейній атмосфері та постійному страху перед холерою, він поспішає восени, вже востаннє, в Петербург до Плетньова, а опісля вже остаточно осідає в Москві. Спочатку ще раз у Погодіна, а потім, з грудня, в будинку графа Олександра Петровича Толстого (1801–1873), хворої, глибоко

нешасної людини та православного християнина суворих правил, з яким він після 1845 року часто зустрічався на водах у Німеччині та в Парижі, і якого він там навчився цінувати.

У цьому будинку починаються і закінчуються всі подорожі й прогулянки, які ще здійснював бездомний Гоголь. Це здебільшого садиби та літні будинки його московських друзів та знайомих на околицях Москви, декілька разів він відвідав Калугу, де губернатором був чоловік Смірної, а дорогою туди – ченців знаменитого монастиря Оптина пустинь (який пізніше відвідували також Достоевський і Толстой). Одну єдину тривалу подорож він здійснює взимку 1850–1851 років до Одеси, яка повинна замінити Сицилію чи Схід, проте, звісно, вона не може запропонувати "непідігрите тепло", якого він так прагне. Ці подорожі та поїздки, звісно, зовсім не те, чого він вимагав у "Вибраних місцях" у статті (викресленій цензурою) "Необхідно об'їздити всю Росію". Але він намагається повсюди завести розмову з людьми з різних соціальних верств та професій, чи більше того – розпитати їх. Він знову гарячково збирає оригінальну лексику з різних сфер людської діяльності на селі, зокрема з ботаніки, коне- та собаководства, рибальства, землеробства. Все це робиться в інтересах його праці, другої частини "Мертвих душ", ескізи до якої він постійно возить із собою в портфелі, який нікому не довіряє.

Цій же меті служить уважне читання сучасної російської літератури, тобто, перш за все, авторів тієї "Природної школи", засновником якої начебто був він і чиїм старанним учнем він тепер намагається стати: "Я повинен взяти людей з нашого власного підґрунтя, з нашої власної плоті й крові, щоб читач відчув: все це з того ж матеріалу, що й він сам. Інакше образи не будуть живими і не зможуть благотворно впливати".

Ця, вже давно започаткована тенденція до реалізму, яка співпадала з загальним розвитком європейської літератури, йде в Гоголя з частковим нововизначенням його розуміння мистецтва, яке найчіткіше формулюється ним у довгому листі до Жуковського, датованого початком 1848 року. Лист, написаний незадовго до від'їзду в Єрусалим, є своєрідним літературним вченням і сповіддю, "тому що література захопила майже все моє життя, і мої головні гріхи знаходяться тут". Хоча він в основному повторює позиції "Сповіді автора", проте несподівано приходить до зовсім нового висновку: "Мистецтво є примиренням із життям: істинний мистецький твір містить щось заспокійливе і примирливе... Якщо у творінні поета відсутня ця якість, то воно являє собою тільки високомірний палкий порив, плід швидкоплинного стану автора. Воно може залишитись визначним феноменом, але не зможе називатися мистецьким твором". Цим самим після "непідзвітності" заперечується в позитивній мистецькій якості і водночас класифікується як юнацький гріх також і спонтанність натхнення (порив). Натомість, ставиться вимога: "Письменник, якщо він здатний лише за допомогою творчої сили створити деякі образи, повинен спочатку виховати в самому собі людину й громадянина своєї країни і лише потім братися за перо! Інакше все буде фальшиво. Яка користь від того, щоб розвінчувати ганебне та порочне, виставляючи його всім напоказ, коли в тобі самому не видно протиставленого їм ідеалу прекрасної людини?"

Саме вперто відстоюваний ідеал прекрасної людини, яким би в цілому розпливчастим він не залишався, надає реалізму Гоголя його незрівнянний, загадковий глибинний вимір. Рівновага між естетичною та етичною досконалістю здається дуже близькою, проте залишається залежною від саме досягнутого ступеня розвитку його власної душі, про яку в Гоголя ілюзій не було. Саме тому стан "світу" непокоїв його набагато менше, ніж більшість його сучасників. І тому трохи несподіваним у цитованому вище листі до Жуковського є висловлювання "громадянин своєї країни", хоча воно, відповідно до концепції Гоголя, знаходиться у площині "служіння". Для його сучасників слово "громадянин" означало трохи інше. Воно імпліфікувало в собі критичну спрямованість на реформи в суспільстві. Проте саме від цього 1848 року Гоголь був дуже далекий. І, безперечно, має рацію Анненков, який 1851 року констатує: "Він майже нічого не знав, чи не хотів нічого знати про те, що відбувається навколо нього". Наскільки б важливими для гоголівського реалізму не були правдоподібність та достовірність деталей, проте він полишає поза увагою значні сфери реальності, а саме майже все, що розуміється під політикою в найширшому розумінні. Через це коментатори академічного зібрання творів Гоголя (1940–1952), як і багато хто до і після них, висувають звинувачення в тому, що "реалізм Гоголя потрапив у кричуще протиріччя з його реакційно-моральними ідеями".

Для Гоголя подібне протиріччя взагалі не могло існувати, тому що він виходив із цілком іншої системи цінностей та іншої антропології. В його (за своєю суттю статичною) картиною світу політично-соціальні структури легітимізувалися згідно з формулою "Немає нікого вищого за Бога". Недоліки цих структур, які він звичайно ж бачив і критикував, на його думку можна було усунути не шляхом світових реформ, тобто людським творінням, а лише через навернення та перетворення кожного зокрема. Зображенню подібних цілительних процесів очищення повинна була бути присвячена друга частина "Мертвих душ" (як паралель до Дантівського "Purgatorio"). Проте подібною концепцією Гоголь звалив

на себе цілий ряд надзвичайно складних естетичних, моральних і навіть теологічних проблем. Серед них знаходилось і питання про те, як може відбуватися подібне очищення і який внесок в це може зробити окремо взятий індивід. І це питання вже через те було найважливішим, тому що відповідь на нього він повинен був, у першу чергу, дати самому собі.

З огляду на подібні безмірні труднощі не викликає подиву та обставина, що Гоголь починає шукати поради й підтримки, духовного наставництва. Можливо, що він протягом усього життя страждав від невгамованої потреби в ідентифікації зі всесильною фігурою батька, яку він розробив у своїх ранніх творах ("Страшна помста", "Гетьман", "Тарас Бульба") як різновид несвідомого сновидіння. В реальності вона йому не зустрічалась. Його власний батько, професор Білоусов, а також Пушкін виконували цю роль на певних етапах його життя, і то лише в сфері естетичного. Тут Гоголь з часом отримав багатий досвід і став самостійним, проте він також бачив, що це не призвело до упорядкування господарства його душі. На початку своєї "третьої епохи" він намагався якось виправити це за допомогою автодидактики через гарячкове вивчення патристичної, містичної та повчальної літератури і перш за все Біблії. Проте внутрішня невпевненість, яку він унаслідок претензії на повчальність "Вибраних місць" переграв перед самим собою, після цього проступила ще чіткіше. Вона сигналізувала про інтелектуально-душевну кризу, подолати яку в нього було замало сил. Він потребував духовного поводиря.

Вже 1846 року граф О. П. Толстой розхвалив йому проповідника й духівника з провінційного містечка Ржев, протоієрея Матвія Костянтиновського (1792–1857). Отож Гоголь зв'язується з ним і пересилає йому томик "Вибраних місць" зі смиренным проханням висловити про нього свою думку. Здається, що попри його очікування, реакція виявилась негативною, адже дуже скоро Гоголь вибачається за те, що він взагалі знайшов щось гарне в театрі і виправдовує свою літературну діяльність такими словами: "Я б ніколи не подумав би про письменство, якби зараз не існувало подібного загального захоплення читанням всіляких романів та повістей, які здебільшого є звабницькими та аморальними, і які читають лише тому, що вони написані талановито. Отож, чи не був зобов'язаним я, володіючи талантом, зображати живими природу і людей (як запевняють ті, хто прочитав мої ранні твори), в такій же захопливій формі зобразити добрих людей, які живуть за Божим законом?"

Замість того, щоб з утіхою розвіяти сумніви Гоголя, отець Матвій тільки збільшує їх, підозрюючи, навіть проклинаючи літературу як таку. Таким чином, була поставлена під сумнів найсокровенніша сфера Гоголя, і він був змушений захищати свою поведінку від звинувачення у марнославстві та диявольських промислах. Він робить це боязко і хитро, в той час як усі інші настанови та вимоги владного вузькоколобого священика він беззаперечно сприймає й виконує. Проте негативна роль отця Матвія в останні роки життя Гоголя зазвичай дещо переоцінюється. Їхнє особисте знайомство відбулося лише 1849 року, а в наступні два роки Гоголь написав священику всього сім листів. Можна припустити, що й без отця Матвія його релігійний розвиток у ці роки проходив би подібним чином.

Вже незабаром після свого повернення (1848) Гоголь визнає: "Дякуючи Богу я неушкодженим потрапив на свою рідну батьківщину; чи потраплю я таким же на небесну – це те питання, яким я зараз повинен перейматися. Собі на сором, я мушу признатись, що серцем я ще дуже далеко від неї. Голова думає про це, але серце не сплывилось, не горить бажанням потрапити туди". Отож і надалі, голова продовжує відігравати вирішальну роль у центральних питаннях. Його думки кружляють навколо того, яким чином очищення душі може відбуватися "в світі", тобто про відношення реальності (особливо російської реальності) і трансцендентності, про питання виправдання через твори через слабку віру. Знову й знову йдеться про розлад між головою й серцем і, зрештою, про власну здатність чи нездатність до самовідданої любові. З начерків, які збереглися, до другої частини "Мертвих душ", із листів та нотаток у щоденнику можна прослідкувати в якому напрямку просувалась робота його думки.

Окрім висловлювання Гоголя про те, що "Росія є країною, яка знаходиться найближче до небесної батьківщини", він також переконаний в особливій диспозиції "російської людини" до внутрішнього перетворення, яке в його уяві набуває мазохістських рис. За цим стоїть його власний досвід з його поразками, а також і переконання про дівість провіщення св. Павла, що "сила Бога є могутньою в слабких", яке він цитує в іншому взаємозв'язку. Але коли зміна можлива, коли слабкий має для цього силу, тоді й повчання може бути успішним.

Одним із прикладів подібних змін через повчання, до якого Гоголь і без того тяжів, є підбадьорлива промова, яку порядний мільйонер Муразов адресує Чічікову, який сидить у в'язниці через підробку заповіту: "У вас немає любові до доброго і тоді робить добре, не люблячи його, через силу. Тоді це зарахується вам як ще більша заслуга ніж тому, хто робить добре з любові. Примусьте себе до цього лише декілька разів, і тоді ви, зрештою, здобудете й любов. Повірте, все можна зробити. "Царство небесне вистраждає сила", сказано нам. Силою треба пробитися до нього, силою взяти

його. У вас же є сила, якої немає ні в кого іншого, це залізне терпіння – і ви не спроможетеся на це?" Той, хто цитує це неясне місце Євангелія, недарма зветься Муразов – ім'я є анаграмою від Разумов.

Чічіков сприймає серцем цю "розумну" промову і здається, що ми чуємо власний голос Гоголя, коли той зважується: "Сам я цього не зможу і не відчуваю цього, але я прикладу всі сили, щоб це відчули інші; сам я поганий і нічого не можу, але я прикладу всі сили, щоб інші поводити себе правильно; сам я поганий християнин, але я прикладу всі сили, щоб не стати спокусою". Ця сцена, яка відбувається в земській в'язниці, повинна вказати на початок очищення Чічікова – проте його звільнення відбувається за допомогою шулерського картярського трюку диявольського стряпчого. І проголошене очищення залишається неправдоподібним. Таким же неправдоподібним, як і далекі від життя ідеальні фігури Уліньки чи генерал-губернатора. Позитивних героїв не придумаєш у голові, і Гоголь зрозумів це вже задовго до цього. Але вже тоді Гоголь побачив вихід у насильницькому прищепленні душі декількох гарних якостей, що було цілком у дусі Муразовської поради Чічікову, якому в свою чергу асистує інший "позитивний" мільйонер Костаншогло, який дає Чічікову таку пораду: "Дивіться на користь, а не на красу. Тоді краса прийде сама собою!" – оскільки собою повинна з'явитись любов, якщо тільки примусити себе робити добре. І Гоголь приневолює себе до писання з огляду на користь. Їй служить і проект "Підручника літератури для російської молоді", і план до книги "Географія Росії", і (майже завершені) "Роздуми про Божественну літургію". Також і друга частина "Мертвих душ" повинна служити користі. І саме в цьому криється зародок його невдачі.

Гоголь був достатньою мірою митцем, щоб відчути цю невдачу, тим більше, що вже в першій частині він чітко побачив слабкості останніх глав. Проте він був справжнім митцем, щоб навіть у другій частині створити сцени вражаючої сили, зокрема, деякі пейзажні описи чи пантагруельські оргії з об'їданням у Петуха. Проте він зазнав невдачі при спробі перейти від портретної галереї, яка тримається купи лише завдяки візитам Чічікова, до внутрішнього, дійового поєднання персонажів, так само як при спробі вивільнити персонажі з їх апатичної шаблонності й дати їм біографію, внутрішній розвиток, якими він до цього наділив лише Чічікова і схематично Плюшкіна.

Поруч із тим, що з'явилось лише завдяки раціональному, повільно проростає пізнання серця: "Інколи мені здається, що все те, заради чого ми так мучимося і про що ми сперечаємося, просто марнота, як і все на світі, і що єдине, про що ми повинні турбуватися, це любов... Хто дозволяє їй переповнити себе, той може говорити про все прямо: правдою буде віяти від його слів" (1847). На основі цього знання виникає також молитва, яка збереглася в одному із його нотатників: "Боже, дай, щоб я більше любив людей. Дай, щоб у моїй пам'яті залишалось тільки найкраще про них, щоб я ближче пригадував всіх моїх ближніх і, натхненний силою любові, знайшов силу для зображення. О, нехай сама любов стане моїм натхненням". (Очевидно, 1849–1850).

Наскільки зворушливою є ця молитва, настільки ж змістовною є вона з погляду на нестерпну дилему Гоголя. Тут також ідеться про твір і, водночас, про щось більше і зовсім інше, а саме про туманно-абстрактну любов до людей взагалі, про досягнення власної свідомості, яка повинна була зблизити його з людьми. Таким чином і ця молитва підтверджує те, про що всі, хто його знав, свідчать з безнадійною однозначністю: його нездатність до безвідповідної, самовідданої любові. Та й він сам свідчить про це, як, наприклад, у цих рядках адресованих Аксакову: "Я любив Вас набагато менше ніж Ви мене. Я завжди (як мені здається) був у змозі любити взагалі всіх, тому що я був нездатен відчувати ненависть до когось; але любити когось особливо, винятково, це я міг лише з інтересу. Коли хтось лише приносив мені значну користь і цим збагачував мою голову... тоді я любив його, навіть коли він і не дуже заслуговував на любов". З огляду на цю самооцінку і свідчення сучасників (Погодін: "Люди для нього взагалі нічого не варті") припущення, яке походить із сімейного переказу Сологубів, про те, що Гоголь навесні 1850 року зробив пропозицію княжні Аллі Віельгорській, здається маловірогідним. Беззаперечним є лише той факт, що кореспонденція з сім'єю Віельгорських припинилась після того, як княжна отримала якийсь таємничий лист. У той час як кореспонденція Гоголя в останні роки його життя взагалі помітно зменшується, збільшуються повідомлення сучасників про зустрічі й розмови, які містять багато цікавого й достовірного. До них належить і розповідь слов'янофіла Берга (1824–1884), поета і перекладача, якому Гоголь так пояснив свій метод роботи: він має за звичку власноруч переписувати всі свої рукописи вісім разів, "лише після цього твір постає мистецьки завершеним, досягає якості перлини творіння". Наскільки далеко цей процес сягнув із другою частиною "Мертвих душ" нам невідомо, та переказане братом Смірнкової Арнольдї висловлювання Гоголя від 1-го січня 1852 року, що "другий том повністю готовий", викликає певні сумніви, чи дійсно мова йшла про остаточну редакцію.

Лише за декілька місяців до цього Гоголя, за сприяння Щепкіна, відвідав Тургенєв. Його розповідь можна вважати однаковою мірою як достовірний і дорогоцінний документ: "Коли він побачив мене й

Щепкіна, то з радісним виглядом підійшов до нас і сказав, потискаючи мені руку: нам уже давно треба було познайомитись. Ми сіли... Я дуже уважно розглядав його риси. Його світле волосся, яке від вилиць, за козацьким звичаєм, прямо спадало вниз, ще зберігало колір молодості, проте стало помітно рідкішим; від його летючого, гладкого, білого чола як і раніше віяло розумом. У маленьких, карих очах час від часу спалахувала веселість – так, веселість, а не насмішкватість, проте загалом його погляд здавався втомленим. Довгий, загострений ніс надавав обличчю Гоголя щось хитре, лисяче; несприятливе враження справляли також його трохи висунуті, м'які губи під коротко підстриженими вусами; їх розпливчасті риси виражали, так щонайменше здавалося мені, вади його характеру: коли він говорив, вони неприємно розкривалися, і показувався ряд поганих зубів; маленьке підборіддя ховалося в широкій чорній оксамитовій хустці. В поведінці Гоголя, в його рухах було мало від професора, вони швидше нагадували вчителя провінційних інститутів чи гімназій. "Яке ж ти розумне і рідкісне, і хворе створіння", мимоволі виникала ця думка у того, хто на нього дивився. Ми вирушили до нього як до незвичайної, геніальної людини, у якої було не все гаразд із головою. Вся Москва тоді дотримувалась саме такої думки. Щепкін попередив мене, що з ним не можна говорити про продовження "Мертвих душ". "Листування із друзями" я б не згадав і без цього нагадування, оскільки я не міг сказати про нього нічого гарного. Я також не був налаштований на розмову, мені просто було цікаво побачити людину, чії твори я знав майже напам'ять. Важко пояснити нинішнім молодим людям, яке зачарування тоді оточувало його ім'я".

Всупереч сподіванню розмова все ж зав'язалася. Гоголь сам перевів її на своє "Листування" та його критику з боку Олександра Герцена. Він запалюється при спробі спростувати думку, що він змінився чи навіть зрадив себе. Таким чином запрошення Тургенєва поетом-відлюдником здається добре продуманим: він знав, що Тургенєв мав гарні стосунки з Герценом і сподівався за допомогою найзначнішого тоді російського автора залучити на свій бік також найвпливовішого критика еміграції. Щоб не давати нової поживи широко розповсюдженій думці про його відданість уряду, він уже 1850 року відмовився від того, щоб прохати царя про подальшу підтримку. Натомість, він планував поліпшити своє фінансове становище за допомогою нового, п'ятитомного видання своїх творів, яке повинно було з'явитись одночасно з другою частиною "Мертвих душ". Проте цьому вже не судилося статися.

На початку 1852 року Гоголя переповнило почуття даремності всієї його творчості. Із зовнішніх подій, які могли долучитися до цього, дві відомі точно: першою була раптова смерть (26 січня) вагітної молоді дружини знайомого Гоголя Хом'якова, однієї із сестер померлого ще 1847 року Язикова. На її похороні Гоголь нібито сказав: "Для мене все закінчилось". Другою подією, яка сталася трохи пізніше (кінець січня – 5 лютого), був візит отця Матвія до будинку графа О. П. Толстого, в якому мешкав також і Гоголь. При цьому між Гоголем та його духівником, можливо у зв'язку зі сповіддю Гоголя, стався драматичний конфлікт. Як пізніше зізнався сам священик, він вимагав від Гоголя: "Відречись від Пушкіна, він був грішником і язичником!" За його словами він хотів полегшити совість Гоголя і підготувати його до християнського кінця, для чого необхідно було усунути все, що закривало погляд віруючого серця до Бога. Гоголь вічайдушно опирався. "Досить! Припиніть!, – нібито вигукнув він, – я не можу більше слухати, це занадто жажливо". Навздогін отцю Матвію він посилав лист, у якому благає про прощення і який він підписав "Зобов'язаний Вам до довічної вдячності по цей і по той бік могили, повністю Ваш Ніколай".

Цей лист датований 6 лютого 1852 року. Це передостанній лист Гоголя. Останній лист, декількома днями пізніше, адресується матері: "Дякую Вам, моя безцінна матінко, що Ви молитесь за мене... О, на що тільки здатна молитва матері!". Отож нещасливі обставини та події, які остаточно підривають останні сили Гоголя, психічні та фізичні, наростають як снігова лава. Передвеликодневий піст розпочався того року 11 лютого, проте Гоголь, всупереч звичаю, ще за тиждень до цього розпочав особливо суворий піст. Вночі на 9-те лютого він бачить себе самого у ві сні як померлого і чує голоси, які кличуть його. Відтепер він твердо переконаний, що мусить незабаром померти. На це спрямовані всі його думки і вчинки. Десятого лютого він хоче передати графу Толстому всі свої папери для митрополита Філарета, аби той перевірів, що може бути опублікованим, а що повинно бути знищеним. Граф відхиляє це прохання, щоб не укріпити Гоголя в його думках про смерть.

Вночі з 11 на 12 лютого Гоголь молиться до третьої години ночі, стоячи на колінах перед своєю іконою. Після цього він розбудив свого молодого слугу Семена і пішов разом із ним до холодного кабінету. Там він наказав відкрити піч і принести його портфель. Він переглядає папери. Деякі, серед них і листи Пушкіна, він кладе назад у портфель. Решту він наказує засунути в піч і сам підпалює їх свічкою. Семен у сльозах кидається йому в ноги, благаючи не робити цього. "Це не твоя справа", – відповідає Гоголь і перевертає папери, аж допоки все не перетворилося на попіл. Під час спалювання він постійно хрестився. Після цього він повністю знесилений повертається до спальні,

лягає на ліжко і довго плаче. Наступного дня він нібито сказав графу Толстому: "Все ж диявол схопив мене – я спалив "Мертві душі".

У перший тиждень посту (11–17 лютого) Гоголь, який відмовляється від твердої їжі, приймає відвідувачів усього на декілька хвилин. Його воля померти є очевидною і твердою. Спроба графа Толстого за допомогою митрополита змусити його відмовитися від посту закінчується невдачею. 20-го лютого граф залучає відомих лікарів, які тільки прискорюють втрату сил своїми жадливими процедурами. Останніми словами Гоголя були: "Драбину, скоріше драбину!".

Нарешті, 21 лютого вранці о восьмій годині страждання Гоголя закінчилися. Лікар Тарасенков, який прибув близько десятої, записав пізніше: "Померлий вже лежав на столі, одягнений у сюртук, який він зазвичай носив; прочитали панахиду, зняли посмертну маску. Коли я зайшов, вже переглянули всі шафи і не знайшли в них нічого: ні рукописів, ні грошей. Я довго розглядав померлого, і мені здалося, що його обличчя виражало не страждання, а спокій, ясну думку, яку він взяв із собою в могилу".

Похорон, за великої участі московської інтелігенції, відбувся 24 лютого в Данилівському монастирі. Тургенев написав некролог, який було заборонено друкувати в Петербурзі. Натомість, він опублікував його в Москві і відразу ж, через порушення цензурних приписів, був на місяць заарештований і потім висланий у свій маєток – як і 15 років до цього Лермонтов був висланий на Кавказ через свій вірш на смерть Пушкіна. Таким чином, Гоголь посмертно удостоївся честі вважатися небезпечним – чого він ніколи не хотів, що, проте, до сьогодні вважається свого роду дворянським патентом для російських авторів.

ПРИМІТКИ

Монографія складається з 11 глав і наслідуює таким чином структуру першої частини "Мертвих душ". Безперечно, між числом глав у Гоголя і одинадцятьма колами пекла в Данте існує взаємозв'язок – число 11 в церковній традиції позначає гріх. Можливо, Гоголь і в наступних двох частинах планував по 11 глав, що дало б в результаті число 33 – символ довершеності і водночас відповідало б кількості пісень Данте в його "Purgatorio" та "Paradiso".

Про автора

Рольф-Дітріх Кайль народився 1923 року в Берліні. У 1955 році захистив дисертацію зі славістики і працював професором у Боннському університеті (до 1988 року). У 1945–50-ті роки перебував у радянському військовому полоні. 1965 року був перекладачем під час візиту канцлера Федеративної Республіки Німеччини Конрада Аденауера до Москви.

Серед його публікацій чільне місце займають переклади, зокрема, "Структура літературних текстів" Ю. Лотмана (Мюнхен, 1972) та "Євгеній Онегін" О. Пушкіна (Гіссен, 1980), за переклад якого 1983 року він був відзначений премією Йоганна-Гайнріха Восса Німецької Академії Мови та Поезії.

Йому належать також переклади з англійської мови на німецьку про Толстого та Достоевського, та з французької – про Горького та Пастернака.

Переклав Анатолій Ролік

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПІСНІ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА РОЗВИТОК

Протягом кількох останніх десятиліть світова культура засвідчила неоднозначність впливів на її еволюцію процесів глобалізації й американізації, які в пострадянському суспільстві активно культивуються в Україні.

Український варіант масової культури виявляє національні особливості: він виник не лише під впливом західного постмодернізму, а й на підставі посттоталітарної, постколоніальної дійсності, що на теренах літератури супроводжувалося втратою віри у вищий сенс людської екзистенції, розгубленістю перед сенсом буття, перетвореного на театр повсякденного абсурду, гносеологічним релятивізмом, поривом до будь-якої незаангажованості тощо.

На рубежі кінця ХХ – початку ХХІ ст. у суспільстві є очевидним зростання впливу популярного естрадного музичного мистецтва, зокрема його вияву, сучасної пісні, на культурне життя країни, на естетичну свідомість громадян, емоційно-почуттєву сферу, творчий потенціал. Адже, як засвідчують соціологічні дослідження в цій галузі культурологів, саме сучасна популярна естрадна музика, випереджаючи інші види музичного мистецтва, стає панівною формою дозвілля молоді.

Існує думка, що молодь завжди є індикатором суспільної культурної ситуації [2, с. 1]. За словами Д. Павличка, "сучасність – це зібраний настрій і характер молоді, а вже не треба доводити, що нова пісня найрадше в'є гніздо в молодому серці, що ознакою духовного постаріння є не тільки пристосовницький розум, який завжди лагідно і правильно мислить, а й прив'язале серце, в якому нова пісня не може знайти собі притулку" [4, с. 195]. Так було завжди, так є і в наші часи.

Таким чином, пісня завжди сприяла становленню нових уявлень молодого покоління про світ. Разом із тим саме на сучасному етапі спостерігаються цікаві явища, пов'язані з сучасною піснею.

Про українську пісню існує низка досліджень науковців. Це різноманітні розвідки, статті, котрі стосуються різних спрямувань, різних хронологічних етапів розвитку пісні. Всі наукові праці можна класифікувати за спрямуваннями:

1. Культурологічне. До них можна віднести такі праці: стаття Вадима Скуратівського "Культура в тіні кітчу" та книга Петра Картавого "Сучасна авторська пісня". Та, зокрема, вузькофахове музичне, до якого зараховуємо роботи музикознавця Олександра Євтушенка "Система БГРП (Барбізація, Гламуризація, Русифікація, Порнографізація)" та мистецтвознавиці Ольги Мазур "Механізм хіта".

2. Фахово-методичне (зокрема, праці А. Г. Болгарського "Збірник наукових праць майбутнього вчителя музики", Б. А. Бриліна "Роль художньої ідеї в музичній творчості: методологічний аспект", В. І. Дряпкі "Орієнтація студентської молоді на цінності музичної культури (соціо-педагогічний аспект)", О. М. Семашка "Естетичне виховання в умовах нової соціальної естетичної реальності в Україні").

3. Літературознавче, до якого слід віднести статтю Дмитра Павличка "Про українську пісню".

4. Мовознавче. В цьому напрямі працювала незначна група науковців. Можна виділити найголовніші – це книга Н. О. Шовгуна "Формування українського сленгу в мовленнєвій діяльності малих соціальних груп", стаття І. П. Коршунової "Художній потенціал сучасної пісні як джерело виховання української молоді", стаття Наталії Іванової "Український музичний сленг: психологія носіїв, лексичний склад та ігрові ресурси мови".

Ця різноманітність підходів цілковито виправдана, оскільки пісня є систезованим мистецтвом. Звичайно, найменша кількість досліджень пісні виконана на філологічному рівні. Тому й своє дослідження ми присвятили лексико-семантичному аналізу сучасної молодіжної пісні кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Сучасна молодіжна пісня має надзвичайну популярність. Вона характеризується величезною кількістю виконавців і слухачів. Об'єктом свого дослідження ми обрали близько двохсот текстів сучасних українських пісень зі скарбниці творчості шістдесяти гуртів (найяскравішими і найцікавішими є "Скрябін", "Бумбокс", "Тік", "Мандри" та багато інших).

Сучасна авторська пісня пройшла в своєму розвитку етапи, спільні для цього жанру пісні як інтернаціонального мистецтва. Але українська пісня виявляє певні власні тенденції на сучасному етапі. По-перше, це тяжіння до фольклорно-романтичної традиції, і, по-друге, до розважальної. Прикладом першої можуть послугувати рядки з пісень Олеси Сінчук ("*Лель гукає в долину літа, В казку лагідну і мінливу, Сходить в серці вогнеvim дивом Квіт купальський піснями вмитий*"), Наталки Карпи ("*А калина – не верба, я дівчина молода*"); гуртів "Плач Єремії" ("*Щоб сіяла Україна, як на небі сонце*", "*Поверни нам Україну і всю славу з козаками*", "*Щоби наша Україна самостійною стала*"),

"Мандри" ("*Чорнії крила, шалені вітрила! Білая крига йде в сонячний край. Рідная, милая доля щасливая, Як заблукаю мене відшукай!*"). Та ще багато інших пісень, які зберігають певні фольклорні традиції пісні, наприклад, на рівні **символів** – використання таких справжніх українських, як "калина", "верба", "дівчина", "козак", "слава", "сонце", "небо", "зорі", "Україна". На рівні **цінностей**, які виходять на перший план у житті – це "самотійність України", "козацька українська слава", "вірність у коханні". На **морфологічному** рівні – повні нестягнені форми прикметників жіночого роду та форм множини – "чорнії", "білая", "рідная", "милая", "щасливая", що було характерно для фольклорної пісні. Можна говорити про те, що пісні такого спрямування є менш популярними, у них переважає так звана "сільська" лексика (поля, діброви, гори, полонини, вітер, небо, зорі, місяць і т. д.), а також зменшено-пестливі (демініутивні) форми слів (місяченько, дівчинонька, зозулечка, калинонька і т. д.). Як говорив Д. Павличко, "деякі поети-піснярі ніяк не можуть збагнути, що народність виявляється не в словах, а в ідеї, і, стилізуючи під народ, заліплюють свої пісні здрібнілою лексикою. Пестливі слова, унікальне багатство української мови, вони перетворили в родимі і непривабливі плями на обличчі своїх творинь. Всі оті "коханячка" і "світаннячка" вже давно стали прикметою плаксивої, відсталого нації. Працювати з пестливим словом треба обережно, його ніжність нещадно гостра" [4, с. 186]. Я цілком погоджуюся з літературознавцем, тому і вважаю, що наслідування традицій шляхом уживання заїждженої фольклорної лексики збіднює пісню, і слухач сприймає її як перекручування старизни, як насмішку.

Якщо говорити про представників другої тенденції – розважальної пісні, – то її яскравим прикладом стануть тексти пісень гуртів "Бумбокс", "Скрябін", "Тік" та деяких інших.

Трансформація текстів української авторської пісні відбувається на різних мовних рівнях, зокрема на лексико-семантичному. Насамперед наведемо думку про те, що внаслідок постмодерністичних впливів докорінного перегляду зазнав феномен поетичного мовлення [3, с. 551].

На матеріалі текстів сучасних українських пісень спостерігаємо ознаки постмодернізму: трактування світу як хаосу завдяки безладу літературного письма, вживання алогічних форм, десиметрія в інтерпретації, парадоксальність зображення завдяки іронічно-амфіболійному чиннику [3, с. 550].

Ці ознаки постмодернізму та постмодерності, як підходу, реалізуються на мовному, зокрема лексико-семантичному рівні, через такі парадигми:

1) **стилістично маркована лексика** (серед них соціальні діалектизми (жаргонізми), професійна лексика). Пісня "Хлопці-олігархи" (гурту "Скрябін") – яскравий зразок жаргонізації тексту ("Поїду на Мальдіви – бухнути з друганами", "Попробувати хочем, ну як то бути *геем*", "Ніщо нас не колише, ми заробляєм *бабки*"); в пісні "Ким були" (гурт "Бумбокс") знаходимо одночасно приклади і жаргонізмів ("Всіх *накриває*, таке іноді *буває*", "Подорожують, *куражаться*, *зависають*", "Де кілька тисяч *накрутили*, *набігали*", "П'ятеро нас у *маленькій тачці*"), і професійної лексики ("*Обраний номер не дійсний*" – сфера мобільного зв'язку), і варваризмів ("Або кажу сам собі: *Easy? Let it be*" – "Просто? Хай буде так");

2) **просторічна лексика**, суржик у Скрябіна: "Вибач" ("Бо жити так *надоїло*"), "Про любов" ("Лиши собі на вечір пару *папіросів*"), "Алло" ("Шкода, що не можна *нажати* на курок"), "Хлопці-олігархи" ("Мені ви *на фіг* треба, а люди хай говорять"); інший гурт "Бумбокс" також не соромиться вживати ці лексеми у своїй творчості: "Бобік" ("А для *богеми*, *нет* не так собі", "*Товарищ* майор", "Ну *на фіга* воно мені *нада*", "*Дівчонкі поєхали с нами*", "*Дімон* вже спить"), "Супер-пупер" ("*Блін* – я ж не *мачо*");

3) **онімна лексика**. Вживані в текстах пісень топоніми [1, с. 860] позначають різноманітну географію світу (Дунай – Тиса – Ямайка – Ізраїль – Канада – Крит – Ріо-де-Жанейро тощо), проте водночас назви часто формують рекламні фрази й не виходять за межі переліку стереотипних уявлень споживача: у "Бумбокса" – "Гайки з Ямайки" ("Ковток з наливайки, квиток до *Ямайки*", "Можливо, я на *Ямайку* б тебе забрав"), "Квіти в волоссі" ("Їй у *Варшавські спальні райони*, йому *Москву* бетоном залити", "В *Ізраїлі, Канаді, на Криті*"), "Рожеві сиропи" ("Нібито *наближають* нас до *Європи*"), "E-mail" ("Це є Київ, не LA і не Ріо-де-Жанейро"); **Етноніми** фігурують у текстах пісень зрідка: гурт "ТМНК" у пісні "Гранули" ("*Індіанці* зійшлися в танці"); Оксана Пекун у пісні "Made in China" ("*Де китайці?* Будем танцювати *дикі танці*"). В українських піснях фігурують **антропоніми**: "MC Roms" у пісні "Академія" ("Академія *Ян*, академія *Ірин*, спецкурси *Зорян*, підготовка *Дарин*"); у гурту "Тік" у композиції "Прощайте, дівчата" ("*Альона, Оля, Лена*, всьо буде суперо, *Маріна, Іра, Віолета*, всьо буде гаразд"). Співаки вживають імена відомих акторів, музикантів, діячів, письменників, героїв: у "Бумбокса" в пісні "Супер-пупер" ("*Бекхем*, він грає, кажеш", "*Джастін*, він може *наревіти* калюжу", "Раптом шось, *Брюс* усіх *порятує*", "*Клуні* – чорнявий, а *Сталлоне*, той *дужий*", "*Бред Пітт* вже *зайнятий*", "*Арні* всіх *пошматує*", "Смак сигари і постери *Че Гевар*", "Пісні *Сердючки*"), "Що ти зміг" ("*Майкли Джексони* всі, всі *Мадонни*", "Кожен третій як мінімум *Елвіс*"); у "Тіка" – "Еренбі" ("*Сухомлинський і Вольтер* не живуть уже тепер"), "SostOpa" ("*Вона* не любила *Шекспіра*", "В неї не було *Ромео*, *Вона* була не зовсім *Джувльетта*", "*Вона* *полюбляла* читати *Сосюру* перед сном");

4) **лексеми-символи**. Спостерігаємо символи, образи, які ілюструють традиційний, патріархальний світогляд людей та відповідні цінності: **вино** – у Кузьми в пісні "Про любов" ("Пів-скляночки *вина* до дна за все хороше", "*Вино* не можна мішати", "Долийте в склянку трохи *вина*") – цей символ часто трапляється у творах з метою позначення кохання, такого ж терпкого та хмільного, або ж виступає у ролі крові, пролітої у бою, гарячої та червоно-чорної. Застосування цього символу Кузьмою є вмотивованим – у пісні вино асоціюється з пекучою самотністю, неспроможністю щось зробити наперекір долі, саме в такі хвилини розпачу та відчаю люди й кидаються в пазурі алкоголю. В композиції "Червоні колготки" вино подається як спосіб розслабитися та отримати насолоду ("Залию ванну *п'яними винами*"); лексема **крила** поставала раніше й постає зараз як символ спроможності та наснаги, спрямованих на здійснення мрій. Так, у пісні "Вибач" гурту "Скрябін" ("Так легко зламати *крила*") ламають людські можливості досягнення мрій, ліричному герою перекивають шлях до його заповітних мрій. У "Бумбокса" їх нахабно забрали ("Поверніть мені *крила*"), тому він вимагає їх повернення.

Ці та багато інших прикладів ілюструють також явища гламуризації, барбізації, криміналізації, порнографізації, які забруднюють пісню. Вони приземлюють такі одвічні високі категорії, як "любов", "вірність", "дружба", "стосунки між людьми", "віра", а також знецінюють людські прагнення та цінності. Характерним показником розважальної пісні є зображення певних картин урбанізації, зосередження більше на "міських" образах та символах. Ця пісня є динамічна, в її текстах відбивається дійсність і відгуки на всі життєві виклики. В цих піснях, незважаючи на згрубілу і занижену лексику, є філософські роздуми і пояснення життя новими доступними кодами, які розуміє та сприймає сучасна молодь. Наприклад, "пацики (паці), дівки, башляти, кайфувати, кльовий, драйвовий". Напевно, це і є запорукою успіху таких пісень.

Лишаються ще гурти, які намагаються у своїй творчості зберегти українську своєрідність, використовуючи самотні символи та образи. Але можемо в підсумку констатувати, що спостерігається тенденція до збіднення лексико-семантичного складу пісень за рахунок примітивізації, зниження образної символіки, уживання русизмів, суржику, жаргонізмів, кримінальної лексики тощо.

Єдине, що хочеться додати наостанок – суспільство, котре сформувалося за умов глобального супермакету культури, музичної зокрема, мусить завдячувати традиційній народно-пісенній культурі, яка повинна стати підвалиною розвитку масової музичної культури в ім'я збереження самоідентичності, на противагу асиміляції, що її ми спостерігаємо, зокрема, в сучасній пісенній сфері.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К., 2001. – 1008 с.
2. Коршунова І. П. Художній потенціал сучасної пісні як джерело виховання української молоді / І. П. Коршунова // http://www.rusnauka.com/DNI_2006/Psihologia/5_korshunova.doc.htm
3. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К., 2006. – 752 с. (Nota bene).
4. Павличко Д. "Про українську пісню" / Д. Павличко // Магістралями слова – К. : Дніпро, 1989. – С. 186–195.
5. www.pisni.org.ua

Людмила Самойленко, Анжела Цвєткова

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 РОКУ У ТВОРЧОСТІ ХУДОЖНИКА-БАТАЛІСТА М. С. САМОКИША

Художній аналіз мистецьких творів першої половини XIX ст. – початку XX ст. показує, що саме в цей період було створено не тільки найбільшу кількість творів, у яких зображено Вітчизняну війну 1812 року, на нього припадає і створення найбільш значних із них. Війні 1812 року присвятили свої полотна В. Верещагін, М. Воробйов, Д. Доу, Ф. Рубо, О. Саврасов та багато інших художників. А ще були письменники, архітектори, скульптори: М. Лермонтов і Л. Толстой, О. І. Бове і М. Мікешин...

Російському мистецтву не притаманна риса зображення жорстокості, насильства та кривавих сцен. У трагічні для країни часи воно підіймалось до поетичних висот. У цьому його велика таїна і велике призначення.

Разом із тим варто зазначити, що з плином часу патріотичний пафос подій Вітчизняної війни не тільки не слабшав, а й набував в образотворчому мистецтві вагоміших, монументальних рис.

Пояснити це можна тим, що час, який відділяє нас від подій героїчного минулого, дозволяє побачити та оцінити їх в історичній перспективі. Чимало художників, як професійних так і любителів, присвятили свої полотна подіям Вітчизняної війни 1812 року.

Чільне місце в українському живописі останньої третини XIX – початку XX ст. належить Миколі Семеновичу Самокишу (1860–1944) – єдиному митцеві, що повністю присвятив свою творчість батальному та аніمالістичному жанрам.

Народився М. С. Самокиш у м. Ніжині в родині поштового службовця. Художню освіту здобував у Петербурзькій Академії мистецтв (1879–1885) у майстерні професора батального живопису Б. В. Алевальде.

Основним напрямком творчості художника став батальний живопис. Митець побував на фронтах російсько-японської та Першої світової воєн. Покинув спокійну, затишну та безпечну майстерню, щоб стати під кулі, і там, на місці передових загонів, вдвлятися в риси великої сучасної епопеї. Микола Семенович хотів бачити людей у хвилини найвищого напруження їх фізичних та духовних сил, коли характери проявляються гостро і на повну силу. Спираючись на особисті враження, художник створив правдиві полотна на теми драматичних подій. Уже в ранній, академічний період яскраво виявилось неабияке обдарування Самокиша-баталіста, про що свідчать виконані ним у цей період картини "Бій під Малим Ярославцем" (1884) та "Повернення російської кавалерії після атаки під Аустерліцем" (1885) [3, с. 61].

"У різні роки, – писав художник, – я довго блукав Бородінським полем і тими шляхами, якими у Московській і Смоленській губерніях наступала, а згодом втікала прославлена армія Наполеона... Я зробив тут десятки замальовок багатьох народних типів і пейзажу..." [3, с. 64].

У картині "Бій під Малим Ярославцем", яку художник виконав як конкурсну програму на золоту медаль, зображено батарею російської артилерії в розпалі битви. Молодий митець зумів правдиво відтворити обставини бою, передати його динаміку, а головне – переконливо втілити в образах учасників битви ідею патріотизму російської армії, яка вела справедливую війну проти навали військ Наполеона. В суворох обличчях артилеристів, у їхніх позах, енергійних, хоч і стриманих рухах відчувається впевненість, внутрішня спрямованість і сила. Важливу емоційну функцію виконує в картині осінній пейзаж з пошкодженим снарядом деревом та захмареним небом.

Майстерна і картина "Повернення російської кавалерії після атаки під Аустерліцем", за яку художник отримав велику золоту медаль і право на чотирирічне пенсіонерське відрадження за кордон. Сюжет картини побудований на основі відомого опису Л. М. Толстого у романі "Війна і мир" відчайдушної атаки російських кавалергардів та французької кавалерії під Аустерліцем 20 листопада 1812 року.

До теми Вітчизняної війни 1812 року М. С. Самокиш неодноразово звертався і пізніше, присвятивши їй чимало малюнків пером, аквареллю, а також дві великі за розміром картини "Атака лейбгвардії Литовського полку в Бородінському бою" та "Штикова атака російських гренадерів під Кульмом" (1911).

1912 року Росія відзначала 100-річчя Бородінської битви. До цього ювілею М. С. Самокиш створив серію малюнків для журналу "Нива" – цілий ряд послідовних епізодів, головних битв та походів російської армії: від "Переходу через Німан 12 червня 1812 р." до "Наполеон залишає армію в Сморгоні 3 жовтня 1812 р.". Найвідомішими полотнами, написаними до ювілею, стали "Атака Шевардинського редуту" та "Подвиг солдат генерала Раєвського під Салтановкою".

В основу написаної 1912 року картини "Подвиг солдат генерала Раєвського" покладено епізод бою під селом Салтановка південніше Могильова 23 серпня 1812 року, який став легендарним. Ось як описував його онук М. М. Раєвського М. Орлов: "Микола Миколайович узяв із собою в армію своїх малолітніх дітей, із яких старшому, Олександру, ледве виповнилося 16 років, а меншому, Миколаю, не вистачало декілька днів до одинадцятирічного віку. Цим недоросткам довелось служити службу Вітчизні в ті роки, коли діти зазвичай сидять за лавою. В бою під Салтановкою вони були при батьку. В момент вирішальної атаки на французькі батареї Раєвський узяв їх із собою на початок колони Смоленського полку, причому меншого Миколу він вів за руку... Геройський приклад командира і його дітей так надихнув військо і тих, хто затримався під вогнем ворога, що вони вирвалися вперед і все перекинули перед собою" [2]. Завдяки мужності і стійкості солдат Раєвського армія Багратіона без втрат переправилася через Дніпро і виїшла до Смоленська. Художник дуже продумано скомпонував картину, чітко виділивши в ній композиційний центр (постать російського офіцера, який підняв в атаку солдат), правдиво передав жести учасників бою, майстерно написав краєвид.

Український митець виступив прямим продовжувачем традицій видатного російського художника-баталіста В. В. Верещагіна, який першим у світовому образотворчому мистецтві розробив і втілював на практиці принципи нового, реалістичного батального живопису.

Правда і простота – такими були основні вимоги, які Микола Самокиш ставив до своєї творчості, на відміну від академічної школи, де війна відображалася в її умовно-парадному обличчі, героїзувалися імператори й полководці, а батальні сцени зображувалися як красиве, захоплююче видовище.

Першим порушив академічну традицію підпоручник гірничо-артилерійського взводу Лев Толстой. Його "Севастопольські оповідання" – це зворушливий художній документ учасника і свідка оборони Севастополя. "Герой моєї повісті, – писав Толстой, – якого я люблю всіма силами душі, якого намагався відтворити у всій красі його, і який завжди був, є і буде прекрасним. Слідом за письменником це міг би сказати й художник-баталіст Микола Самокиш [1, с. 151].

У більшості батальних творів Верещагіна і Самокиша війна постає в її істинному, непривабливому вигляді. Перед глядачем відкриваються страшні сцени страждань, страхіть війни, її ворожа антилюдська суть. Не генерали і полководці, а народ, рядовий солдат виступає як головна дійова особа воєнно-історичних подій. Митці постійно і послідовно стверджували думку, що саме народ, проявляючи чудеса героїзму і мужності, здобував перемогу і славу російській армії. "Мета у мене була одна, – писав художник, – показати в картині великий національний дух народу, його самовідданість і героїзм у боротьбі з ворогом" [4, с. 261]. Як художник-баталіст, що спеціалізувався на зображенні бойових епізодів за участі кавалерії, Микола Самокиш наполегливо і цілеспрямовано вивчав анатомію, звички, характерні ракурси тіл коней, в передачі яких виявив неабияку майстерність. Саме за твір анімалістичного жанру "Табун на водопої" (1889) Микола Семенович здобув звання академіка.

Правда життя і правда мистецтва, безумовна достовірність і образне узагальнення досвідченого майстра поєдналися в художньому свідченні. Саме в цьому – народність, демократизм і прогресивність творчості Миколи Самокиша.

Література

1. Алянський Ю. Рассказы о русском музее / Ю. Алянський. – Ленинград : Искусство, 1988.
2. Ковальчук О. Традиції класичної школи і новаторство у педагогічних методах М. С. Самокиша і К. Д. Трохименка / О. Ковальчук // Образотворче мистецтво. – 2003. – № 4. – С. 23–26.
3. Лапидус Н. Николай Самокиш. Серия "Мастера живописи" / Н. Лапидус. – Санкт-Петербург : Белый город, 2006. – С. 61–65.
4. Островский О. Рассказы о русской живописи / О. Островский. – Москва : Изобразительное искусство, 1990.

Світлана Ковпик

ПСИХОПОЕТИКА ТА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТЕЙ, СОЦІУМІВ У ПОВІСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА "1812 РІК У ПРОВІНЦІЇ"

Повість "1812 рік у провінції" вперше була надрукована в журналі "Отечественные записки" 1843 року. Відомо, що Г. Квітка-Основ'яненко належав до того покоління українських письменників, які були не просто сучасниками, а й активними учасниками подій Вітчизняної війни 1812 року. Окрім цього, письменник служив у народному ополченні комісаром і тому дуже добре знав психіку й психологію як окремих осіб і особистостей, так і всіх основних верств тодішнього суспільства – він просто жив одним духом тодішніх повітових містечок і великих міст.

Спочатку все це вилилося у формі статті "1812 рік у провінції", про яку автор 1842 року писав А. О. Краєвському в листі від 17 жовтня 1842 року: "*В ней изложено всё, начиная от первых известий о вторжении неприятеля, собрании ополчения, вестей о Смоленске, Бородинской битве. Все это изложено в действии, рассказы, толки, понятия, действия сословий, кое-какие эпизоды и проч. и проч.*" [1, с. 349]. Напевне, за згодою та й порадами адресата, письменник 1843 року пише повість під тією ж назвою – "1812 рік у провінції".

Саме такий підхід письменника до зображення подій і людей 1812 року дає підстави порушити в статті питання й проблеми психопоетики та психології персонажів, окремих особистостей, соціумів повісті Г. Квітки-Основ'яненко. Автор розпочав її розповіддю про те, як мешканці одного з провінційних містечок готуються до дня народження. Хатні турботи дворянської родини були радісними, адже всі перебували в очікуванні великої кількості гостей. І саме в розпал загальної ейфорії підготовки до свята зовсім не очікувану звістку для всіх привезла їхня кума Агафія Семенівна, яка не пояснивши саму сутність звістки, але трагічно заламуючи руки, декілька разів на вухо господині прошепотіла: "Ох,

кумушка! пропали мы, кумушка!.. пропали мы... Тяжкие времена пришли! Недаром говорят, что высокосный год всегда несчастлив..." [1, с. 407].

Проте цю страшну звістку їй не вдалося приховати надовго. Першим і найбільчіше прореагував на напад Бонапарта голова родини Тимофій Петрович: *"Не бывать тому! Русская земля осквернена... и кем же?.. Французами!.."* [1, с. 408]. А за ним й інші, але по-різному реагували на звістку. Проте всі вони разом створили атмосферу метушні, паніки й навіть загальної апатії. Цю емоційно-динамічну картину митець підсилює кожним висловлюванням, кожною реплікою персонажів та кожною реакцією на звістку тих гостей, які постійно приїздили – їхні усміхнені обличчя й настрої змінювалися також по-різному, але одразу й неодмінно: *"Иной, размышляя, вдруг одушевится – и молчит, другой вздыхает – и молчит; так сошлись несколько лиц вместе, с сердечною горестью елят друг на друга – и молчат"* [1, с. 410]. Та стан миттєвого шоку тривав доти, доки чоловік Агафії Семенівни не повідомив усім, що звістка про напад французів не секрет, а цілком офіційна інформація для всіх дворян. Після такого офіційного повідомлення настрої гостей не тільки уподібнюються (переростають в тривожне очікування й у пошук виходу) – настає пора спогадів та інтелектуальних зусиль і роздумів: *"Все ободрились, услышав от Марка Ефимыча, при Екатерине командовавшего батальоном пехотного полка, как легко тогда разбивали турецкие армии и шайки поляков. Как удобно собрать ополчение, кто с чем горазд, массою заслонить Россию и принудить неприятеля отретироваться, вдогонку бить его без пощады. Все шли охотно на такую брань; но только и слышны были совещания, на кого оставит семейство, хозяйство и т. под"* [1, с. 412]. Саме ці спогади, роздуми, ще не визрілі плани й до кінця не обдумані способи протистояння ворогові створили такий особливий психостан всезагального мисленневого напруження, який психологи називають "афіліацією", тобто прагненням подолати і всезагальний страх і самотність кожного окремого члена громади чи всього суспільства. При всьому цьому Г. Квітка-Основ'яненко чітко й виразно окреслює два гендерно визначені типи персонажів: жінки, стежачи за тим, як чоловіки із особливим піднесенням обговорювали план знищення французів і не перестаючи переживати за себе особисто, не цуралися роздумів про форми боротьби – вони *"судят об этом по-своему"* [1, с. 412].

Сповна логічним і неминучим виявився наступний психостан громади містечка: помітно згуртована навколо ідеї пошуків форм, способів і засобів протистояння французам, вона раптом чує, що ворог уже під Смоленськом і впадає в стан повного психологічного збудження. По-новому збудилася пам'ять, уява, домисли, фантазії: з одного боку, вони прискорили й стимулювали більш-менш спокійні роздуми, а з іншого – почали малювати перед кожним далеко не райдужні картини – від близьких кривавих сутичок до картин життя "під французом". Так, нова звістка про те, що французи взяли Смоленськ та інші міста справді збурила ауру впевненості й пафосу майбутньої перемоги – громада знову почала диференціюватися і втрачати цілісність – кожен знову думав про себе.

Постійно загострювали хвилювання все нові й нові повідомлення про просування французів у середину держави: *"Все были в трепетном ожидании. "Куда, на какие области направит неприятель путь свой? Где наша армия?"*" [1, с. 425]. Такі роздуми панували переважно в керівників губернії. Дворяни приїздили щодня до міста, щоб обговорити те, як далі діяти, що робити, як чинити. А в цілому серед дворян панувало нетерпіння, бажання помститися ворогові. Тут автор дуже вдало описує зміну настроїв дворян, які щодня очікували новин з Москви: *"... на лице каждого смущение, беспокойство, но без уныния, без горести: ожидают какого-то всеобщего потрясения, долженствующего привести всеобщее действие..."* [1, с. 425].

У такій метушливій атмосфері дуже помітно активізувалися в губернських містечках спекулянти, які розповсюджували плітки про те, що ворог може легко перемогти, а тому потрібно дуже швидко позбутись вітчизняних грошей і чекати розв'язки військових дій. Думки спекулянтів працювали тільки на те, щоб під час військової кампанії собі отримати зиск, а тому вони пропонували капіталістам перевести асигнації в золото, яке в разі перемоги французів підніметься в ціні: *"При несчастии армии нашей все помещики с ассигнациями будут лишены даже необходимого, тогда мы предложим им свой капитал"* [1, с. 427]. Проте такі пропозиції викликали навіть у капіталістів обурення: *"Только ваша черная душа могла придумать такое ужасное средство, воспользовавшись всеобщим смущением, удовлетворяет гнусное свое корыстолюбие!"* [1, с. 428]. Така рішучість дворянства на деякий час притупила апетити спекулянтів.

Г. Квітка-Основ'яненко детально описує наступний стан загального психологічного напруження, який виникає одразу після того, як прийшло звернення царя до російського народу. Усі вікові категорії дворян помітно заворушилися, а особливо молодь, яка з нетерпінням чекала відправки на фронт. Принципово нові настрої, стани й нова атмосфера запанувала в містечку після оголошення

тексту звернення царя до народу: "Каждый в убедительных выражениях доказывал каждому, что необходимо всем идти и жертвовать всем... и если бы можно было дать волю действовать каждому по мыслям и чувствам его, то, конечно, зала в одно мгновение опустела бы, и каждый спешил бы домой снаряжаться и устраивать крестьян своих к походу против врага..." [1, с. 433]. Захисний рефлекс маси спрацював блискавично, а тому всі рішення дворяни приймали швидко й без особливих дискусій: "... обзревая всю бедствующую и стеньщую Россию..." [1, с. 438].

Так із допомогою прийомів зіставлення, протиставлення та контрасту письменник посилав читачеві все потужніші й помітніші позитивні імпульси, емоції, настрої й надії. А потім у формі офіційного повідомлення він посіває упевненість у перемозі: всі війська об'єднано під одним командуванням досвідченого Кутузова, що безумовно "... усилило ожидания непременно всего хорошего, изменяющего весь ход дела..." [1, с. 438] – піднялася всеохоплююча хвиля загальної позитивно-психологічної динаміки. І все стало складатися так, що люди, замість звичайних питань про здоров'я, почали питали один одного про добрі вісті з фронтів, про кількість загиблих, твердячи: "Царев ум, Кутузова исполнение, да русский штык отведут эту страшную беду" [1, с. 441].

А хитрощі Кутузова в битвах під Можайськом і Бородіним викликали особливу упевненість більшості персонажів: "Москва безсмертна: снова народится, а опакощенное проклятым французом очистится огнем и пламенем. Пусть только поведут нас – сделаем дело" [1, с. 443]. Прості люди згодні були йти й самостійно, без керівників і настанов, захищати рідну землю скрізь, де є завойовник – у психіці персонажів повністю запанував стан ажитації, тобто такої бурхливої емоційної реакції людей в екстремальних ситуаціях та умовах, який не надовго закріпився в громаді. І тільки спільне керівництво містечка, добре знаючи про всі настрої, психостани й роздуми та домисли громади, про зміни й перебіги в них, а також саме будучи раз і назавжди спантеленим і розгубленим, тільки те й робило, що чекало традиційних вказівок "зверху" – з самої Москви, а їх не було й не було.

Загальний психологічний стан провінційних містечок змінювався знову миттєво: "Шумный, живой, веселый до того город совсем изменился. Множество людей было на улицах, но все это в неподвижных толпах, с унынием, с какой-то боязливостью ожидающих чего-то страшного, необыкновенного. Слушают, рассуждают, предугадывают, что может случиться, лица человеческого нет ни на одном из них; только выслушавши рассказ, вздыхают, поднимают полные слез глаза к небу..." [1, с. 444]. Тобто панував стан психічного відчаю, який супроводжувався імпульсивними діями, емоційними переживаннями. Мешканці провінції поводили себе по-різному: одні були "в полном трауре", інші – перечитували необхідну літературу, в якій детально описувалось те, як потрібно доглядати за пораненими, як утішати їх. А тому звістка про полоненого француза в такій атмосфері суцільного відчаю сприймалась по-особливому: "Все оставили свои занятия: дамы проезжали мимо его в экипажах, смотрели в окна из близстоящих домов, все осматривали его с большим вниманием" [1, с. 445]. І коли міщани з'ясували, що полонений не викликає навіть наляканої ненависті, ні страху й огиди – всі були подивовані: "... как армия, составленная из таких тщедушных, могла из своего государства пройти так далеко? Как они имеют дух и смелость стоять против наших?" [1, с. 445]. Поява саме такого полоненого дуже швидко відновила й зміцнила прагнення провінціалів будь-якою ціною розбити французів. Окрім цього, вона повернула людям упевненість у тому, що армія під командуванням Кутузова обов'язково перемаже ворога: "Да этаких сверчков наш один богатырь десяток сразу нанижет на штык!" [1, с. 445], – такі думки і настрої загуляли в головах і на вустах багатьох мешканців провінційного містечка. В тому ж дусі заговорила й повела себе навіть більшість дітей. А деякі з них почали ще й дражнити француза, намірялися й жбурляли в нього каміння, хоча мудріші дорослі стримали дитячий запал, пояснивши: "Не смейте трогать его; он полонный..." [1, с. 446].

Поступово окремі події, події ряди й виняткова подієвість повісті "1812 рік у провінції" набрали такої сили впливу, такої динаміки й вагомості, що фактично навіть кожна нова звістка чи вісточка з фронтів не просто впливала на поведінку окремих людей і соціумів, а й принципово змінювала психостани й рівні вияву психіки всієї громади містечка – аж до появи реального полоненого француза. Саме тому Г. Квітка-Основ'яненко на цей раз умисне уникає виокремлення думок, слів, дій і вчинків представників різних соціумів, адже наростаюча небезпека і загроза з боку ворога здатна сконсолідувати людей усіх соціальних прошарків.

Як справжній психолог, письменник майстерно описує навіть те, як різні люди, слідкуючи за виразом обличчя губернатора, без будь-яких запитань дізнаються про ті чи інші зміни, що відбуваються під час кровопролитних сутичок між двома арміями: "Заметили окружающие, что губернатор изменился в лице, сделался мрачен и имел беспрестанные сношения с губернским предводителем. Соповещания их были втайне, но наблюдатели заметили, что лица их были мрачнее и мрачнее" [1, с.

446]. А тому звістка від губернатора про те, що Москву здали французам знову ввела мешканців у стан психологічного відчаю. І тут автор спробував показати як прореагували на цю звістку різні прошарки населення. Так, наприклад, дворяни прискіпливо допитувались як саме віддали Москву: чи з боєм, чи без бою. А прості люди, не довіряючи чуткам, обережно перепитували губернатора: *"Страшно и подумать, не то чтобы вымолвить! Что будто Москва... взята?"* [1, с. 451].

У неоднозначний психостан громади (від відчаю до боротьби) почав ще й вживлюватися неофобний настрій – окремі люди почали плакати, збиратися в невеличкі гуртки й з вуст у уста передавати свої відчуття майбутньої небезпеки: *"мрачное молчание овладевало..."* [1, с. 453]. Цей стан викликав у всіх апатію: *"К чему я буду хлопотать, заботиться о посевах на будущее лето, сохранять теперь снятое, когда придет враг, возьмет, истребит все, когда я в жизни моей не уверен... Пропадай все! Лучше сам истреблю; не доставайся врагу"* [1, с. 453]. А дехто бачив вихід лише у втечі: *"... удобнее всего было удалиться в Малороссию, но злодей знает, что край изобилует: наверное, значительную часть войск своих введет туда на зиму..."* [1, с. 453]. Відчай був настільки разючий, що мешканці провінційного містечка готові були втікати на Кавказ, кожен роздумував так: *"... лучше поселиться у самих черкес, этих диких народов, нежели оставаться с этими образованными европейцами..."* [1, с. 454]. Усі ці та подібні емоції зникали тоді, коли хтось із мешканців починав розмірковувати про те, чому армія під командуванням легендарного Кутузова так швидко здає французам одну за одною губернії, що буде далі з батьківщиною. Відчай, песимізм розповсюджувався і серед деяких панських підлеглих, зокрема лакеїв: *"Когда они не думают уже ни о чем... И нам не должно прочить ничего, бросить приготовление запасов, все, что есть лучшего, скрыть в лесах, зарыть в землю и ждать врага"* [1, с. 455]. Саме вони вдавалися до спекуляцій.

Звістка про створення ополчення докорінно вплинула на психологічну атмосферу провінційного містечка. Чоловіки готувались до походу, а жінки оплакували кожну їхню річ, не відходили від них ні на хвилинку. Тобто, у скрутні моменти життя люди вчилися цінувати і берегти все те, що було створено в мирний час: *"Жестокое было время! Решительно все семейства были в одинаковой степени скорби – одни как действующие, другие, по связям, участвующие. В самом деле, государство потрясено сильно, отечество может погибнуть, всеобщая повсюду беда, разорение, и в частности каждый теряет все, предусматривая и свою неминуемую гибель. От такого всеобщего разрушения отчаяние овладело всеми..."* [1, с. 463].

Війна, страх, відчай вплинули на психіку мешканців провінції так, що вони зовсім по-іншому сприймали своє життя і своїх близьких. Не забув автор сказати, що навіть *"девицы почувствовали, что русское "милая" гораздо приятнее, нежнее, милее, приличнее прекрасным ротиком выговаривать, нежели грубое, шипящее, трещащее, рычащее "та шере" – шшш, ррр..."* *"Это ужасно, как мы не понимали прежде!"* [1, с. 501].

Г. Квітка-Основ'яненко у повісті "1812 рік у провінції" дав характеристику масової поведінки людей, яка відзначається тим, що всі вони одночасно переживають схожі психічні стани, настрої, які спричинені звісткою про війну Росії з військами Наполеона. Письменник сформував поведінкові стереотипи людей, які зумовлені механізмом навіювання, емоційного резонансу. А це спричинило масову істерію, паніку, песимістичні настрої тощо. Емоційний дискомфорт переживали в такі часи усі прошарки тогочасного суспільства: від дворян до лакеїв. Проте адаптаційний синдром у мешканців провінції тривав не довго, оговтавшись від страхітливих звісток про захоплення Москви французами, вони об'єдналися і дали достойну відсіч ворогу.

Григорій Квітка-Основ'яненко створив дивовижну, як на першу половину XIX століття, систему надглибинних і багатопланових, багатопверхових і масштабних зрізів суспільної психіки, свідомості й самосвідомості: від емоційно-інтелектуальних, вольових і безвільних спогадів пересічної особини й особистості до психостанів соціумів, громади й суспільства. Письменник надзвичайно глибоко й масштабно проник у найпотаємніші закутки душі і роздумів окремих людей і в саму сутність логічних, природних і неминучих психостанів громади, а через неї і в психостани суспільства.

Література

1. Квітка-Основ'яненко Г. Твори : у 7 т. / Григорій Квітка-Основ'яненко. Прозові твори / упоряд., авт. передм. та прим. І. О. Лучник та К. М. Сєкарева. – К. : Наукова думка, 1981. Т. 6. – 1981. – 636 с.
2. Квітка-Основ'яненко Г. Твори : у 7 т. / Григорій Квітка-Основ'яненко. Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті. Листи / упоряд., авт. передм. та прим. Р. С. Мішук. – К. : Наукова думка, 1981. Т. 7. – 1981. – 567 с.

НАЇВНО-САРКАСТИЧНА ПСИХОПОЕТИКА ПЕРЕМОЖЦІВ НАД НАПОЛЕОНОМ

Усі давно і добре знають, що реалістично писана історія, за великим рахунком, цінна не лише суспільно-вселенським досвідом, не тільки переконливими й документально підтвердженими описами конкретних подій і процесів, а передусім осягненням законів і закономірностей зародження, розвитку, розквіту, занепаду й забуття всього визначного й визначального в житті окремих спільнот людей і людства в цілому. А тому-то справжні історики вивчають усе назване в процесах еволюційного поступу на кожному окремому етапі, у межах кожного окремого періоду, епохи, формації і цивілізації взагалі, а не в погоні за показовою (а насправді кон'юнктурною) документально підтвердженою об'єктивністю, за "наукоподібністю" праць, яка й справді не оминає увагою ні домінуючі визначальні історичні осіб, які або готують чи просто провокують події; або очолюють і ведуть історичні рухи й процеси, а потім нерідко ще й "пожинають плоди" часом смертельно важкої одухотвореної діяльності мас.

Саме тому, крім традиційних для історії двигунів-детермінантів на ймення причини, умови та наслідки в поле прискіпливої уваги істинних дослідників історії, особливо письменників-історіографів постають такі надзвичайно вагомими фактори як особистісні мотиви, психостани й психотипи найактивніших учасників історичних подій, перебільшення чи приниження або й повне ігнорування ролі яких приводить або до нерозуміння конкретних дій, фактів та факторів, або до здатності історіографа визначати справжні внески особистостей, їхнього честолюбиво-егоїстичного суперництва та нав'язування народам і націям огидності й потворності їхніх цілей, а, значить, і до спотворення самої сутності та вагомості конкретних історичних подій, не говорячи вже про всюдисущу кон'юнктуру й продажність писак.

Саме суб'єктивні мотиви, психостани та суперечності персонажів на передній план виступають, тоді, коли митець пише твір з метою висміювання самих творців історії. І чим жорсткіша критика (сатири-сарказм, карикатура чи бурлеск), тим індивідуальніші й суб'єктивніші риси та суперечності постають у центрі уваги письменника ("хочу", "можу" тощо), "хочу шоломом Дону испити", "хочу іскрою море запалати" та ін.

У цьому плані показовими видаються передусім ті твори сатирично-історіографічного плану, для авторів яких однаково дуже важливими були і суспільний чи вселюдський досвід; і причини, умови й наслідки; й особистісно-соціальні мотиви, психостани та психожести творців виникнення та розвитку історичних подій; і (головне!) неминуча підпорядкованість усього того найважливішим законам і закономірностям на кожному з етапів і періодів історичного поступу.

Об'єктом і предметом споглядання на цей раз стали наївно-саркастичний твір "простолюдина" й особливості його бачення не стільки війни Франції і Росії 1812 року, скільки сутності й ролі винесеного хвилями історії неповноцінного діяча.

Виходячи з того, що історична ситуація Європи в період переходу від так званого "гнилого" монархізму до не менш фальшивого демократизму мала приблизно такий вигляд: з одного боку – маніакально честолюбиві "наполеончики", котрі в *"темній марі злюбилися"* і в *"тирани пробилися"* [1,92]), а з іншого – засіяні в найзакостеніліші мізки ідеї нового світопорядку активно гальмувалися все тими ж дволикими "наполеончиками".

На фоні такої суперечності більшість істориків і письменників-історіографів просто не помічала попередніх моделей того, що мало відбутися у 1812 році – двократне побиття французів військами Російської імперії ще в 1806 та в 1807 роках. Це помітили більш уважні до ходу подій лише окремі далекоглядні автори. Так, чи то один із запорізьких козаків, чи то хтось інший під псевдонімом Твердовський 1806 року написав твір, назва якого була більш ніж красномовною: *"Ага! Чи вже ти нахопився, котючий сину, Бонапарт!"* [1, с. 568]. Та й невдала сутичка французів з росіянами під Preisisch-Eilare (1807) показала, *"що наполеонівська армія не така вже непереможна"* [1, с. 568].

Та чи не найпоказовішими в цьому плані є три із свіжо написаних одразу по слідах війни 1812 року й донині збережені вірші в душі "антиоди".

Перший твір, "Ода малороссийского простолюдина на случай военных действий при нашествии французов в пределах Российской империи в 1812 году" (1813), написаний Петром Данилевським, склав 29 десятирядкових строф із дуже чітким перехресним, парним та парно-перехресним, переважно дієслівним римуванням, що й справді свідчить про наївно-реалістичне мислення автора-простолюдина. Але особливу увагу привертає увагу інше: що не рядок і що не строфа – то окремий пласт чи зріз психіки і самого автора, і кількох керівників армії-захисниці, і дуже "узагальнених"

"пранцузів", а (найважливіше) – психіки антигероя, який уже з перших рядків постає таким собі "маленьким" і "сухеньким" не тільки тілом, а й збідненим розумом – "незавидним щенком" [1, с. 85].

Передусім оповідач (переважно від імені авторського "Я") сприйняв перемогу не тільки й не стільки почуттями, розумом, волею, пам'яттю чи увагою (як це робитиметься пізніше), а й "усім тілом":

*Слава Богу, стало гарно,
Мов відлігло в животі... [1, с. 85].*

Саме так розпочав оду "простолюдин", бо він як учасник кривавих боїв і потрясінь і справді пережив час війни передусім своїм тілом. Лише тепер йому стало "чудно, Як царем-то смів ся звать, Бонапарт – бурлацьке пудло..." [1, с. 87].

Не цурається автор з оптимізмом говорити й від імені всього народу:

*Ми забудем скоро горе...
Ми й Москву не будем самі,
А пранцюзькими ж плечами
Зробим кращу, ніж була [1, с. 90].*

Та всю 27-му строфу він присвячує славославію богові, цареві, князям, графам і всьому народові, від першої особи заявляє:

*Я не зможу розказати
Не зумію, не берусь;
А щоб єї описати –
І подумати боюсь.
Описать її щоб хвацько,
Треба розуму багацько... [1, с. 93].*

Не забув автор спокійно повідомити й про те, що керівників і армію переможців "собою кривають" святі Михайло, Юрій і сам Бог. Поет занадто скупо й спокійно фіксує будь-які гострі, навіть кульмінаційні психостани трьох основних полководців-переможців.

Психіка воїнів-"пранцузів", яких автор частіше всього називає узагальненим "французом" (пізніше автори повторять цей прийом), та воїнів-переможців ні особливої, ні особистісної уваги автора також не заслужили.

Розуміючи "первісність" і досить обмежену наївність свого твору, автор останні дві строфи присвятив роздумам про необхідність нелегкого осягнення перемоги ("*Да і музи попотіють, П'яту долю поки вспіють, Славу спіть сю до ладу*" [1, с. 94]).

І все ж основна сила обурення, гніву, зневаги, злобивості автора-сатирика з безпощадними особистісно-ліричними образами спрямовані на "поганця" й "вишкребка" та ще й на "нехрещеного" "недоробка" – на Наполеона (так і напрошується паралель з листом запорізьких козаків до турецького султана). Тут автор не просто багатогранно й в усіх тодішніх вимірах та на основі тогочасних народних критеріїв так представив "видатного завойовника" та "генералісимуса", що і йому самому, і його "послідовникам" більше ста років не хотілося завойовувати світ – аж до першої та другої світових війн, котрі розпочинали й здійснювали такі ж ляльки-маріонетки, в руках таких же нетерплячих, і таких же недалекоглядних владних "незнаюк" закономірностей історії.

Назвавши свій твір "Одою малоросійського простолюдина...", Данилевський повів розповідь у двох планах: у плані подяки Богові та уславлення переможців (про що вже сказано) і в плані їдкового народного висміювання як конкретного "винуватця", котрий тупо й честолюбиво виконував волю "Найстаршої мари" – оскаженілої пристрастю завоювати весь світ (начебто тільки й світа що Європа) еліти, яка так до кінця й не змогла скласти сама собі ціну.

І все-таки автор не міг не представити Наполеона і як психофізіологічну потвору, і як таке генетично-родове "ніщо", котре думає про себе як про щось "велике" й "кляте" та завжди готове проявляти вселенську матеріально-владну, зажерливість:

*На весь світ рот роззявляє,
Мов би з'їсти хоче весь... [1, с. 86].*

"Наполеончик", на думку автора, й справді, хоче зватися ні більше, ні менше як "царем світу", а тому цей "недоумок" і "неук" зазіхає на всі почесті та ще так, що будь-які конкретні характеристики цього "вишкребка" втрачають справжній глибокий сенс: то він, міряючи по собі панство Російської імперії, думав, що воно здатне продатися ("*Вольность панству обіцявся...*" – бо не знав, що "*Тут і баби не одуриш*") [1, 86]; то проявляв до глухості наївно-вульгарні й безпощадно-саркастичні бажання войовничо сіяти "*пекельне зло*" й "*лихі думки*", ненависть навколо себе та зневагу. А вже зате, що він католик: "... *ламав, палив образи...*" православної церкви [1, с. 87], чого й напівдіки "*предки не знавали*", цей "*виродок пекла*"

заслуговує, на думку автора, на безпощадну анафему. Для того авторові вистачило всього вісім перших строф, а наступні майже два десятки десятивіршів присвячені ще нищівнішому, саркастично-бурлескному розчавлюванню "пінявого, як біса", "учаділого від без виходу" [1, с. 88] і нездатного не те що битися, а й думати про битви "наполеончика", котрий з самого початку не хотів неймовірно та бездумно переживати ганьбу й запросив перемовин та права на "вільну втечу". А коли Кутузов відповів, що "миритися не стане" доки той "не пропаде", "поганець змінився, збіднився, знітивсь, зажурився, Очі під лоб напустив" [1, с. 89], бо зрозумів, що у Франції, якщо туди добіжить необхідно буде "виріхуватися" навіть перед усіма "голодрабцями", що в Парижі головою доведеться розраховуватися за поразку:

*Мусив по полях швиргати
Не тільки крадене – й своє [1, с. 90].*

Так, "наївшись" "гостинців козацьких" [1, с. 92], вража "животина" назавжди зрозуміла, що "бій за віру кривну" і "за правду певну" слов'янам завжди допомагає [1, с. 92].

Своєрідним підсумком виразного й більш ніж переконливого оцінювання "діянь" "наполеончика" видається строфа 26-та:

*Ів він царства, як галушки,
І нічим не наситивсь,
Не жувавши, думав руських,
Проквітнуть; да ба – вдавивсь !.. [1, с. 93].*

У тому ж наївно-саркастичному дусі й пафосі, у тій же структурі шести десятирядкових строф і римувань, навіть у тій же системі нумерувань строф (скоріш усього тим самим автором) написано й "Мисли українського жителя о нашествіи французов":

*Та ось, бач, розгальмовався,
Що і світ йому десь мал...
Ти б із небом потягався,
Місяць зубом би достав,
Поздіймає зірки б із неба
Так, коли тобі ще треба
То б і сонцю не спустив;
Та й убрався б в них з пихою,
От тоді б до нас скотив [1, с. 96].*

У тій же самій спрямованості проти "нікчемного" "дурня"-завойовника ("Гість, нікчемний, убирайся" [1, с. 95]) французи представлені як: "Товпа голодних... Голодрабціє" [1, с. 96], котрих били в нашій краї "киями, макогонами й ціпами".

"Стих малоросійський на случай известный, что Наполеон сослан на остров Эльбу" також написано в плані наївно-саркастичного пафосу, але це – своєрідний вирок і до безглуздя войовничому імператорові і тим, хто його підтримував у тому безглузді: "Москаль француза окульбачив, Перефранцузився француз..." [1, с. 99].

З усього сказаного можна зробити багато і різних висновків, але зупинимось лише на найважливіших. По-перше, названі твори не можна віднести ні до розряду власне бурлескно-травестійних, ні до власне сатирично-саркастичних (хоча прикмет і того й іншого стилів є багато), це – скоріш усього, одна з модифікацій лайливо-карикатурних пародій українських козаків на керівників загарбницьких держав (див. "Лист запорозьких козаків турецькому султанові" та фрагменти деяких народно-козацьких дум).

По-друге, оскільки в арсеналі засобів наївно-саркастичного та лайливо-карикатурного мислення народу взагалі рідко коли користувалося "вишуканістю" етикету й "тонкощами" переживань – основні зусилля інтелекту конкретних проявів пам'яті, волі, уяви, домислу та фантазії спрямовані на творення таких засобів, прийомів і образів психопоетики творів так званого "простого" народу, котрий максимально болюче б'є по ворогові.

Саме тому "простолюдн" П. Данилевський і його своєрідний анонім "двійник" максимально однозначно й характерично констатують не стільки процеси психіки, а перш за все такі результативні психостани й "психообліки" персонажів, для презентації яких не треба особливих та переконливих мікро- та макропоетик – достатньо мінімум образливо-принижувальних епітетів та безпорадних (спеціально для "француза") образностей, таких же мініхарактеристик і "презентацій" антигероя (будь він хоч самим султаном чи імператором). Надто освіченому та вихованому реципієнтові залишається тільки злегка напружувати пам'ять і зіставляти чи саме так характеризували "прости" люди султанів, наполеонів та гітлерів після перемоги над ними, чи, може, ще виразніше та бруталніше.

По-третє, особливу увагу реципієнтів привертає той факт, що саме автори-простолюдни як ніхто з істориків, простежили за тим, як і який брутально-лакейський і в той же час триумфально-показовий шлях "із грязі да в князі" (та ще й у досить "фальшиві князі") пройшов антигерой до і під час скоєння ним одного з найстрашніших злочинів перед історією людства.

Мабуть, і справді прийшов час розглянути все те, що не тільки передувало, а й детермінувало появу, багатство та високу цінність "найбільших" досягнень у літературі історіографічного плану зокрема.

Література

1. Бурлеск і трагедія в українській поезії першої половини XIX століття / упоряд. Г. Нудьга. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1959. – 312 с.

Ангеліна Пономаренко

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 РОКУ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

2012 рік ознаменувався заходами, присвяченими відзначенню 200-річчю Вітчизняної війни 1812 року. Ювілейна дата, зазвичай, стає поштовхом до переосмислення історичних подій, адже кожна епоха визначає відповідний пізнавально-методологічний інструментарій історика, надзвичайно чутливий до зміни суспільних орієнтирів. "У кожної епохи існує потреба в історичному самовизначенні, власному баченні минулого" [10, с. 18].

На початку 90-х років XX століття розпочався процес повного перегляду концепцій, змісту та методології шкільних підручників з історії. І нині триває пошук шляхів об'єктивного відображення місця й ролі України у світовій спільноті народів і країн. Перегляд історичних концепцій став приводом для включення в підручники нових дат, імен, фактів, що зумовило хвилю дискусій і серед педагогів, і серед учених-істориків.

Відмінність історичного знання полягає в тому, що історик має не лише досліджувати минуле, а й відтворювати, реконструювати його. На думку методистів, мета підручника з історії – запропонувати учням і вчителям засоби для роботи з різними інтерпретаціями минулого. Розуміння історії молодим поколінням загалом можна вважати результатом її зображення в навчальних посібниках, хоча в добу інформаційних технологій це твердження не варто сприймати категорично.

Оскільки вивчення історії у загальноосвітніх навчальних закладах в Україні регламентується навчальною програмою, розпочнемо аналіз сучасного стану питання саме з неї. Отже, "Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи. Рівень стандарту"* передбачає в курсі "Історія України. 9-й клас" (загальна кількість годин – 52) на вивчення теми 2 "Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст." 6 годин. У програмовому змісті навчального матеріалу досліджуване питання сформульоване таким чином: "Україна в Російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. та Російсько-французькій війні 1812 р."

У курсі "Всесвітня історія. 9-й клас" (загальна кількість годин – 35) це тема 1 "Велика французька революція кінця XVIII ст. Європа в період наполеонівських війн", на вивчення якої відводиться 4 години. У змісті навчального матеріалу аналізований блок із назвою "Російський похід Наполеона".

До використання в навчальному процесі у загальноосвітніх навчальних закладах у 2011/2012 н. р. МОНМСУ рекомендовано такі підручники:

Історія України

1. Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Рєєнт, О. Малій. – К. : Генеза, 2009. – 240 с. : іл., карти.
2. Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. – К. : Генеза, 2009. – 352 с. : іл., карти.
3. Струкевич О. К. Історія України : підручн. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. К. Струкевич. – К. : Грамота, 2009. – 288 с. : іл.

Всесвітня історія

1. Бердичевський Я. М. Всесвітня історія : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закладів / Я. М. Бердичевський, І. Я. Щупак, Л. В. Морозова. – Запоріжжя : Прем'єр, 2009. – 320 с. : іл., карти.

* Джерело: Офіційний сайт Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України www.mon.gov.ua.

2. Гісем О. В. Всесвітня історія: 9 клас : підруч. для загальноосвіт. навч. закл. / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х. : Ранок, 2009. – 224 с. : іл.
3. Осмоловський С. О. Всесвітня історія : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закладів / С. О. Осмоловський, Т. В. Ладиченко. – К. : Генеза, 2009. – 240 с. : іл., карти.

Детальніше зупинимось на висвітленні подій Вітчизняної війни 1812 року у підручниках з історії України для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів.

У підручнику з історії України (автори О. Реєнт, О. Малій) обраній до аналізу темі присвячено § 5 "Наддніпряньська Україна в системі міжнародних відносин першої третини XIX ст.", зокрема п. 2 "Російсько-французька війна 1812 р. і Україна. Україна в планах Наполеона" [5, с. 30–34]. Окреслено загарбницькі плани Наполеона та їх втілення у воєнних діях на території Російської імперії. Обґрунтовано ідейний розкол верхівки українського суспільства на автономістів і консерваторів у сприйнятті вторгнення наполеонівської армії у 1812 р. та його можливих політичних наслідків для тогочасної України. Найбільш деталізовано (порівняно з усіма аналізованими підручниками) інформацію про представників протилежних таборів серед українців. Вказано, що до консервативно-патріотичного табору належав і письменник І. П. Котляревський (окремо наводиться його біографічна довідка). Серед представників радикально мислячої частини українського суспільства згадується прізвище дворянина Мочульського (Мочугівського) з Полтавщини [5, с. 31]. Зауважимо, що О. К. Струкевич це прізвище вказує як "Могучовський" [7, с. 43].

У підручнику О. Реєнта, О. Малій порівняно з іншими аналізованими навчальними книгами найбільше уваги присвячено аналізу бойових дій під час російсько-французької війни; згадано участь українських полків у Бородінській битві (серпень, 1812 р.), партизанські загони Ф. Потапова (Самуся), Є. Четвертака.

Ілюстрації до вивчення теми російсько-французької війни 1812 р.:

- 1) німецька карикатура 1814 р. "Піднесення і падіння Наполеона";
- 2) портрет І. П. Котляревського;
- 3) П. Гес "Бородінська битва 26.08.1812 р." (1848).

У висновку до параграфу зафіксовано: "...Таким чином, українці безпосередньо долучилися до перемоги над чужоземними загарбниками і сподівалися на те, що царський уряд зробить кроки назустріч їхнім домаганням. Однак очікуваного надання Україні автономії, ліквідації кріпосного права не настало. Навпаки, царизм руками генерала Аракчєєва взяв курс на "загвинчування гайок", жорстко придушуючи не лише прямий непослух, відкриту непокору, але й будь-яке "вільнодумство" каральними експедиціями, ув'язненнями, засланнями і навіть смертною карою" [5, с. 33].

У підручнику з історії України Ф. Г. Турченка, В. М. Морока тема "Україна в російсько-французькій війні 1812 р." розглядається у § 5 "Українські землі в системі міжнародних відносин" (пункт 3) [8, с. 46–49].

Сподівання позитивно й негативно настроєних до приходу Наполеона представників української шляхти й інтелігенції автори підручника порівнюють з конкретними планами французького імператора щодо України. Окремо розглянуто особливості формування козацького й земського ополчення, але участь українських ополченських сил у війні з наполеонівською Францією окреслено схематично. Зроблено висновок: "Як один з регіонів Російської імперії, Україна у 1812 р. була втягнута у російсько-французьку війну. Десятки тисяч українців воювали з наполеонівською армією у складі армії і ополчення, сподіваючись, що цар їм після перемоги "віддячить". Війна породила й інші надії: частина українського дворянства та інтелігенції чекала від Наполеона відновлення незалежності чи автономії України. Але і перших і других після поразки французів спіткало розчарування. Усіх, хто прийшов з війни, повертали до довоєнного стану. Розвиток подій черговий раз підказував українцям, що лише у власній державі можливе поліпшення життя, вирішення національного й усіх інших питань" [8, с. 50]. У параграфі наведено дві ілюстрації до теми російсько-французької війни:

- 1) козак 6-го кінного полку Чернігівського ополчення;
- 2) обер-офіцер кінних полків Полтавського ополчення.

На завершення вивчення теми рубрика "Документи і матеріали" фіксує "Попереднє розпорядження Олександра I про створення українського козацького війська (5 червня 1812 р.): "Військо це передбачається утворити на Україні з людей, до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї... Людей можна призначати на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також маловажні тілесні вади, але єдино тільки із збереженням сил і здібностей до служби цього роду... Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаться приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це

своїм коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їх, які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим з них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для оселення землі казенні, – про що буде ухвалена тоді окрема постанова..." *Джерело: Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Збірник документів. – К., 1948. – С. 12, 14* [8, с. 51].

У підручнику О. К. Струкевича тема Вітчизняної війни 1812 р. розглядається у § 5 "Вплив міжнародних відносин на становище України в першій третині XIX ст.", пункт 2 "Україна в планах Наполеона I Бонапарта", пункт 3 "Україна у французько-російській війні 1812 р." [7, с. 43–47].

Наголошується, що напередодні війни з Росією Наполеон доручив зібрати інформацію з історії козацької нації, її соціального та економічного становища, досьє на політичних діячів українського походження, архіваріусом було систематизовано документи про Україну. Ці знання були потрібні імператору для залучення потенційних союзників проти Москви, а зовсім не для відновлення незалежності української держави. Детально розкрито економічне підґрунтя українських суспільно-політичних настроїв напередодні війни з Наполеоном: державницькі сподівання автономістів та імперський патріотизм консерваторів.

Вдалою методичною знахідкою автора підручника вважаємо рубрику "Історичний факт". У розгляданому параграфі у цій рубриці згадуються окремі прояви настроїв автономістів: дворянин Могучовський з Полтавщини бажав "Щоб Бонапарт зруйнував Росію", у Переяславському повіті дворянин Лукашевич підняв келих "За здоров'я Наполеона". Однак на Міжнародному семінарі, присвяченому 200-річчю Вітчизняної війни 1812 року, був присутній нащадок Лукашевича, який цей факт заперечує.

В аналізованому підручнику О. К. Струкевича розкрито історію формування ополчення на території України, його кількісний склад, забезпечення. Наголошено, що російський імперський уряд цілеспрямовано використав сподівання українців на відродження стану козацтва, ліквідацію кріпацтва рекрутчини та податків. Висвітлено участь українських з'єднань у бойових діях під час російсько-французької війни. Залучено дані з історичного джерела – доповіді російського генерала Рота про участь українського ополчення в боях у січні 1813 р. за фортецю Замостя.

З усіх аналізованих видань параграф підручника О. К. Струкевича найбільш проілюстрований, зокрема до теми російсько-французької війни наведено такі ілюстрації:

- 1) Ж. Енгр "Наполеон I на імператорському троні";
- 2) В. Бакало "Майор Котляревський формує 5-й козацький полк у м. Горошин на Полтавщині";
- 3) П. Гес "Бородинська битва 26.08.1812 р." (1848);
- 4) Вступ союзних військ до Парижа в 1814 р.;
- 5) Йосип Личенко, герой французько-російської війни;
- 6) Іван Галченко, герой французько-російської війни.

Висвітлення теми завершується висновками: "... Проте їхні [українських ополченців – А. П.] зусилля, жертви та сподівання були марними. Наприкінці 1814 р. з'єднання земських ополченців розформували, не надавши їм ніяких пільг. Кріпаків повернули їхнім власникам. Єдиною винагородою вцілілих стали жалюгідні 2 крб за більш як дворічну добровільну службу. Так само невдячно царський уряд учинив із козацькими полками. 1816 року в козаків відібрали всі надані привілеї, повернувши їх до стану державних селян. Використавши козаків, російський уряд навіть не відшкодував їм витрати на озброєння, обмундирування, провіант і харчування. Як визнавали російські міністри, своєю політикою вони остаточно "зруйнували козаків" [7, с. 47].

Відмінність сучасних підходів до аналізованої теми особливо вияскравлюється, коли звертаємося до ретроспективи. В радянські часи події Вітчизняної війни 1812 року висвітлювалися у підручнику "Історія Української РСР. 8–9 кл." (1989, авторський колектив: В. Г. Сарбей, Г. Я. Сергієнко, В. А. Смолій). У книзі це § 29 "Отечественная война 1812 г. и участие в ней украинского народа", тема VIII "Кризис феодально-крепостнического строя" [4, с. 189–194].

Умовно виокремлюємо основні ідеї:

- Нашестя армії Наполеона поставило під загрозу існування українського народу, тому він всіма можливими способами сприяв перемозі Росії під час війни.
- У планах Наполеона було перетворення України на звичайну колонію завойовників.
- Вітчизняна народно-визвольна війна 1812 р. ще раз показала нездоланну бойову єдність народів багатонаціональної Росії проти іноземних загарбників на чолі з Наполеоном.

У тексті параграфа наводяться цитати з творів Є. П. Гребінки, Т. Г. Шевченка, що ілюструють патріотичні пориви українського народу цієї доби. Підкреслено дружнє ставлення до Росії тієї частини західноукраїнського населення, що перебувала під владою Австрійської імперії: "Местные жители "не

скрывают своих радостей по поводу успехов русских и готовы всячески их поддерживать" [4, с. 191]. Детально розкрито участь українців у бойових діях проти французьких загарбників, підкреслено їх самовідданий героїзм та вірність батьківщині. З описом Бородінської битви автори пропонують ознайомитися у підручнику з історії СРСР. Значні за обсягом блоки матеріалу присвячені історії партизанської боротьби на чолі з Федором Потаповим (Самусем) і Ермолаєм Четвертаком. У кінці параграфа наводиться документ "З листа, написаного І. П. Котляревським 12 серпня 1812 р. про формування 5-го Полтавського козацького полку" [4, с. 194]. Висновок сформульовано традиційно для тогочасної освітньої ідеології: "Общими усилиями народы-братья не только отстаивали независимость своей Родины, но и помогли освободиться от наполеоновского гнета ряду стран Европы" [4, с. 194].

В усіх аналізованих сучасних підручниках з історії України наведений матеріал про російсько-французьку війну 1812 р. в цілому дає можливість учням скласти уявлення про плани Наполеона щодо України, ставлення українців до Наполеона, участь українців у війні проти наполеонівської Франції і наслідки війни для України. Однак підходи до висвітлення цих історичних подій нині принципово відрізняються від звичних для старшого покоління концепцій радянської доби навіть на рівні термінологічного апарату. Так, наприклад, лише у підручнику О. К. Струкевича вживається термін "вітчизняна війна" [7, с. 72] на позначення російсько-французької війни 1812 р., але не у тексті параграфа, а у висновках до розділу.

Оскільки тексти підручників будуть доопрацьовуватися після апробації і приводитися у відповідність до вимог нового Державного стандарту повної загальної середньої освіти та нових навчальних програм, авторським колективам варто уважно переосмислити й відредагувати матеріали, доповнити їх цікавими фактами, у разі розбіжностей у написанні прізвищ та географічних назв у різних історичних джерелах (наприклад, як у випадку Мочульський – Мочуговський – Мочуговський) або вказати на причину цих розбіжностей, або не наводити суперечливої інформації. Цілком логічно у школярів може виникнути питання: чому у підручниках О. Реснта, О. Малій та Ф. Г. Турченка, В. М. Морока у планах Наполеона вказується майбутній розподіл території України на три наполеоніди, а у підручнику О. К. Струкевича – на дві?

Хоча в публікаціях з методики викладання історії побутує думка про "безлюдність" підручників радянської доби, якраз у висвітленні подій російсько-французької війни 1812 року більш "деперсонфікованими" і схематичними видаються саме параграфи деяких сучасних підручників з історії України. На наш погляд, оповідаючи про наполеонівські війни, авторам українських навчальних книг для загальноосвітніх навчальних закладів не варто відмовлятися від методично доцільної реалізації міжпредметних зв'язків (особливо з українською та світовою літературою), це допоможе створити яскраві, виразні образи подій, особистостей, епох, а також сприятиме формуванню в учнів навичок історичного аналізу.

Література

1. Бердичевський Я. М. Всесвітня історія : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закладів / Я. М. Бердичевський, І. Я. Щупак, Л. В. Морозова. – Запоріжжя : Прем'єр, 2009. – 320 с. : іл., карти.
2. Гісем О. В. Всесвітня історія: 9 клас : підруч. для загальноосвіт. навч. закл. / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х. : Ранок, 2009. – 224 с. : іл.
3. Ермоленко А. О. Усі уроки до курсу "Історія України". 9 клас / А. О. Ермоленко, О. П. Мокрогуз. – Х. : Основа, 2009. – 254 с. : табл.
4. История Украинской ССР : учебн. пособ. для 8–9 кл. / В. Г. Сарбей, Г. Я. Сергиенко, В. А. Смолий ; под ред. В. Г. Сарбея. – К. : Рад. шк., 1989. – 272 с. : ил.
5. Історія України : підручн. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. / О. Реснт, О. Малій. – К. : Генеза, 2009. – 240 с. : іл., карти.
6. Осмоловський С. О. Всесвітня історія : підручн. для 9 класу загальноосв. навч. закл. / С. О. Осмоловський, Т. В. Ладиченко. – К. : Генеза, 2009. – 240 с. : іл., карти.
7. Струкевич О. К. Історія України : підручн. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. / О. Струкевич. – К. : Грамота, 2009. – 288 с.
8. Турченко Ф. Г. Історія України : підручн. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. – К. : Генеза, 2009. – 352 с. : іл., карти.
9. Узагальнені результати моніторингу якості підручників для 9-го класу з історії України // Режим доступу: iitzo.gov.ua. – Назва з екрана.
10. Юрій М. Ф. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль : Астон, 2012. Кн. 1. – 2012. – 700 с.

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА, ПЕРЕКЛАДИ

Ольга Мак

МІЙ НІЖИН*

У середу, 15-го вересня 1993-го року, через 55 років розлуки, їду, напевно востаннє, побачити мій Ніжин. Місто, яке з незрозумілою впертістю досі переслідує мене в снах. Кожного разу видива повторюються з межевою виразністю і майже без ніяких змін: Педагогічний інститут, де я мушу здавати або вступні або кінцеві іспити з призабутих або й цілком незнаних предметів, і я не маю поняття, як це зробити. Плуताюся в метушні поміж незнайомими людьми і ніяк не можу толком розпитати, куди й до кого мені звернутися. Кінчається тим, що я, запаморочена і збита з толку, втрачаю найменше поняття про те, де я живу і як мені дістатися додому. Таке мені верзеться раз-по-раз, і я вже навіть уві сні наперед знаю, що буде далі. Але, – дуже характерно! – всі клопоти і таке знайоме безголов'я мене ані трохи не сердять, ані журять. Навпаки, мені якось так радісно від свідомості, що я в Ніжині – в місті, в якому прожилося лишень два неповних роки.

Не можу пояснити сентименту до цього міста! Не можу пояснити також, чому Ніжин з'являється мені у снах, наче на малюнках позбавленого мистецького дару художника, з переборщено-зеленою рослинністю, з переяскравленою, аж ядучою, голубизною небесного склепіння, з підвішеною посередині тарілкою такого сліпучого сонця, що наяві проти нього і три пари чорних окулярів не помогли б. Але ніколи не сняться осінні сльоти, зимові хуги чи весняні відлиги. Ніколи не сняться й ті чорні хвилини смертельної розпуки, в які я крізь вікно кабіни навантаженого хатніми пожитками тягаровика без слів і жестів прощалася з інститутським подвір'ям і знайомими вулицями тихого міста. Прощалася так, як прощається з домовиною дорогого покійника, яка стоїть вже на краю викопаної ями. Чи не тому, що покійникові вдалося ще на якийсь уривок часу повернутися до життя? Вислизнути з наготованої йому ями тільки для того, щоб змусити комуністичне "правосуддя" підписатися своїм правдивим іменем, що його в літературній мові не вживають.

Їдемо втрюх: Валентин – мій тілохранитель, опікун і дуже вправний водій, я біля нього, а позаду – також "мій" імпресарій, дорадник і ходячий енциклопедичний довідник – Дмитро Чередниченко. День чудовий, осінньо-лагідний, соняшний, дорога зовсім добра і взагалі подорож приємна, хоч краєвид міг би бути трохи різноманітніший. Дмитро добре знає місцевість (а чого він взагалі не знає?) й оповідає про всякі випадки й історичні події, що сталися "отут-о!" або "он там-о!", а я ніяк не можу зрозуміти, як можна відрізнити "отут-о!" від "он там-о!", бо для мене вони виглядають однаковісінько. Найдоскладніше оповідає Дмитро про завзяті бої, що точилися в цій околиці підчас Другої світової війни, дарма що, як на мій нефаховий погляд, така рівнинна місцевість, та ще й з болотнистим підложжям, для пляцдарму була цілком непридатна. Але я слухаю з цікавістю і водночас намагаюся собі уявити сучасний Ніжин. Звичайно там мусіло багато змінитися – не могло не змінитися за півстоліття, але Ніжин мусів залишитися Ніжином – привітним, зелено-кучерявим, розкинутим привільно містом.

За "моїх часів" Ніжин нараховував, мабуть, понад 50 000 мешканців, квасив славні на цілий Радянський Союз (казали, на експорт також) огірочки, виробляв найвищої якості махорку і хвалився Миколою Гоголем. Довкола міста в очеретяних джунглях водилася незчисленна кількість качок, і не диких, а такі свійських, які мостили собі гнізда на купинах, мали подостатком харчів у болотах, купалися зі своїми нащадками в Острі й поверталися "додому" лишень з приморозками.

Зовні, виглядаючи на тиху провінційну закутину, Ніжин уже тоді мав свою славу тисячолітню історію, витримав не один терпкий іспит і, далі зберігаючи своє власне обличчя, ставив тихий, але впертий, опір комуністичному наступові. Дух предків, які облюбували цю мальовничу місцевість над Остром й осіли на ній, був дуже кріпким і ставив чоло численним зазіхачам на свої добра і на свої права. Коли ж більшість українських земель разом з Чернігівщиною опинилася під владою Литви, Ніжин вже в першій чверті 16-го століття виборов собі самоврядування на правах Маґдебурзького

* Цей матеріал Ольга Мак надіслала професору Олександрю Астаф'єву 1994 року. Окремі його фрагменти уже були опубліковані в періодиці. З його згоди вперше подаємо спогади повністю. Збережено авторський правопис.

права, заснував власні цехи, а в 17 столітті став столицею козацького полку. Цупко тримався Ніжин і свого православ'я, про що свідчили численні бані церков, які на шпильях позолочених хрестів підносили високо в небо свідчення незламної віри і пригадували про колишні вольності козацькі, за яких були збудовані. І взагалі Ніжин був, мабуть, найчарівнішим провінційним містом на Україні. Ні тобі автобусів, ні трамваїв, рідко коли забурчить вантажник та ще час-до-часу здуру гавкне на залізниці паротяг і зараз же, засоромившись, замовкне.

А в місті життя пливло потихеньку, і ніхто сторонній не добачив би що за цією зовні ідилічною завісою розгортається драма спустошення і нещадних розправ з потомками української еліти. Під в'язницею день-у-день стояли довгі черги жінок, а що два-три тижні у напрямку до залізниці під пильною охороною озброєної варти і собачників сотнями сунули сумні приречені. Хто їх не бачив, хто не мав нагоди побувати в тюремній дільниці, той ніколи і не догадався б, як тяжко терпить місто. Терпить за свій питомий чар, за численність своїх багатих церков, за свою історію і за той дух упертої непокори, який носили в серцях оті лагідні, щирі і зрівноважені автохтони колишнього полкового козацького міста. Вони не мали нахилу до лайок і прокльонів, як водилося серед простолюддя, і тим сильно різнилися від селян і дрібних міщан інших місцевостей. Ніжинці були стримані й поводитися дуже підно. Радянську владу вважали карою Божою, і багато вірило, що то була кара "за царську кров" ("Який він там не був, а все одно помазанник Божий. Як і согрішив – то перед Богом повинен був одвіт держать, а не перед душогубами!"), а комуністів ненавиділи, мов коросту. До церков, які їм закривали одну по другій і руйнували, ходили масово і переховували кількох священиків, за якими полювала влада. Про двох таких я знала особисто. Взагалі ніжинці і по вдачі, а навіть по одезі були народом дуже консервативним. А тому мене ще перед виїздом в Україну дуже вразила вістка, що Ніжин – місто під самим боком столиці – після проголошення самостійності – несподівано став комуністичним оплотом! Спочатку я сприйняла це за якесь непорозуміння, якусь нісенітницю, оскільки Ніжин і комуністи були поняттями неспівмісними. І навіть згодом, вже збагнувши і побачивши на власні очі трагедію новонародженої України, я все одно не могла собі уявити Ніжина, опанованого комуністами. Відсувалося геть від свідомості реальне значення термінів "агітація", "індоктринація", "деморалізація", "дезорієнтація", "денаціоналізація" чи, простіше казавши, всі форми ПРОМИВАННЯ МОЗКІВ з їхніми неминучими наслідками. Але з Ніжином це до купи не ліпилося ніяк! Ніжин був особливим містом, заселеним в корені такими своєрідними статечними людьми, що ви їх легко відрізняли на вулиці від "іногородців", яких також було тут чи не половина. І раптом – комуністичний осідок! Незрозуміло! Неприродно!..

Авто ковтає кілометри за кілометрами, Дмитро розказує всячину, а мої думки все кружляють довкола "мого" колишнього Ніжина. Жили там, як і в кожному українському місті, різні народності, серед яких варта хіба що зокрема згадати греків, вірмен та айсорів, яких помилково також називали вірменами (вірніше, – армянами), мабуть, за приналежність до вірменських церков, яких у Ніжині було аж дві. Але в побуті їх називали просто ЧУНЯШНИКАМИ. Айсори були семітського кореня, расово (якщо брати расу у вужчому розумінні) – ті самі євреї, лишень іншого видання, і, мабуть, тому непримиримо-вороже до євреїв наставлені. Смагляві, як цигани, вони жили окремими, тісно замкненими громадами, не входячи ні в які зв'язки навіть з найближчим оточенням: ані, – просто нечувано! – в родинні, ані в приязні, ані навіть у добросусідські. Натомість мали зв'язки з іншими громадами соплеменників десь аж поза Уралом чи в якихось інших віддалених місцях СРСР. Віддавали туди заміж своїх дівчат, або приймали звідти до себе і тоді справляли такі бучні весілля, що від музик і співів луна йшла по цілому Ніжину. Звичайно, про ці свої родинні справи айсори нікому не оповідали, але секрети все одно вилазили шилом з мішка: адже листиноші приносили листи й телеграми, а приписки і виписки на місце чи з місця проживання йшли через Адресний стіл і через міліцію. І ці справи не належали до засекречених.

Походили айсори з Персії. Себто, предки тих айсорів, які жили в Ніжині. Під тиском переслідувань вони почали переселятися в інші країни, і частина їх опинилася на Закавказзі. Звідти вони розійшлися окремими громадами по колишній російській імперії, а одна з таких громад осілася в Ніжині. Але не денаціоналізувалася. Розмовляючи досконало українською, айсори між собою вживали свою мову і, як було згадано вище, трималися лишень свого середовища. Яюсь цілком не пригадую собі айсорів-мужчин. Чи їх попросту не було видно на вулицях, чи вдягалися вони як і решта ніжинців, – не можу з певністю сказати. Зате айсорки носили ширші й довші спідниці з темної матерії, а голови пов'язували також темними хустками, так, що обличчя виглядало обрамленим у трьохкутнику. Ні з ким не ставали на розмови, хіба в ділові, зате, ображені чи подразнені, ляялися гостро і вульгарно. Тому вуличні заводіяки не поминали нагоди, щоб не зачепити "чуняшницю" ущипливим словом. Тоді добре виховані мами й бабусі мусили мерщій забирати малечу знадвору до хати і щільно замикати двері.

Жили айсори з того, що зі старих автомобільних камер виробляли ЧУНІ – подобу кальошів, які взувалося на, – також подобу, – стьобаних на ваті скарпеток чи валянок. Звідси й назва ЧУНЯШНИКИ.

Ніжинці вперто твердили, що чуняшники – справжні капіталісти, які орудують не лишень мільйонами рублів, але й золотом і закордонною валютою. Тоді я вважала всі ті поголоски попросту абсурдними і не надавала їм ніякого значення. Адже айсори жили в таких самих скромних будиночках, як і пересічні ніжинські міщани, і в будиночках більше занедбаних, з досить неохайно утримуваними дворами, жінки одягалися недбайливо і частенько самі ходили в чунях. Які ж там з них капіталісти?!

Але поголоски таки не були безпідставні. Адже, наставлена на важку індустрію й озброєння, промисловість зовсім не дбала про найголовніші потреби населення, у першу чергу про одяг і взуття. І тому, наприклад, чуні носило все простолюття СРСР від пізньої осені до самої весни. Скільки його, того простолюття, було в мільйонах? Держава чунів не виробляла, отже, цим промислом повинен був зайнятися хтось інший, повинна була десь існувати добре зорганізована промисловість з розгалуженою мережею збуту. Вживаючи сучасну термінологію, можна сказати, що при жорстокій контролі кожної приватної ініціативи в СРСР десь існувала потужна ЧУНЯШНА МАФІЯ, яка виробляла і розпродувала вроздріб по парі-дві цієї "унісексної", до-зарізу-необхідної ґардеробної приналежності. Чавкали нею по болотнистих дорогах, топтали снігові надми і слизькалися на ній по обледенілих пішоходах, набиваючи синяки на лобах, на спинах і на тих частинах, що нижче спини.

В Ніжині чуні продавали на базарі айсорки. Вдавали, або навіть і не трудилися вдавати, що продають "з-під поли", але тримали на показ лишень одну-дві пари – не більше. Коли ж покупцеві вони не підходили, то звідкись з'являлися інакші розміром чи кольором, і торговельна трасація завершувалася успішно.

Звичайно, коли про фабрикантів чунів знало все населення міста і околиць, – не могла не знати про них і міліція, і ще хтось трохи більший за міліцію. Коли ж знали і вдавали, що не знають, то не вдавали незнайків задарма. Ми ж, пересічні радянські громадяни, були незнайками справжніми, щирими, "дармовими". Дечого догадувались, про дещо чули, і більшість уже давно зійшла з цього світу, не маючи поняття, що в найвищих урядових колах робилися махінації, у порівнянні до яких незаконне виробництво чунів становило лишень дуже незначну графу доходів найвищої ПАРТІЙНОЇ МАФІЇ. Тому то айсори були безкарні, тому то дуже скромно, а навіть неохайно вбрані айсорки відверто виблискували важкими золотими перснями, сережками і браслетами, яких інші жінки вже давно не мали, або, як і мали, то тримали в секретних місцях і нікому не признавалися, що мають. Хто не чув про "золотуху", хай спробує довідатися...

Звичайно, тоді, їдучи поруч Валентина, я аж так багато над айсорками не роздумувала. Лишень, намагаючись уявити собі теперішній Ніжин, пригадала, що по дорозі від інститутського подвір'я на базар треба було проходити повз їхню ділянку. От і згадала. Згадала і подумала, що вони, як чуняшники, як окрема колонія, не могли проіснувати досі. Що ж з ними сталося?

Відповідь прийшла в перших обрисах міста, що виринуло на виднокрузі. Чи це справді Ніжин? Оця поломана під прямими кутами лінія – гей би гребінь якогось пекельного муру – Ніжин?! Немоżliво! А де ж поділися оті витончено стрункі шпилі високих дзвінниць і церков, які в "мої часи" здалека перші вітали кожного прибульця? А де ж поділася та буйна зелень рослинності, що огортала їхні долішні яруси?!

Незнайома кам'яна потвора наближається і наближається, і коли ми врешті в'їжджаємо в перші вулиці, мене цілу огортає біль, наче від вирваного зуба. Яка зла іронія! П'ятьдесят п'ять років тому назад я покидала Ніжин у похоронному настрої, а тепер ось, повертаючись уже з пригноєними ранами, застаю на місці МОГО НІЖИНА якийсь циклопічний саркофаг, під яким поховано ще так недавно квітуче славне місто. Його краса, його душа розчавлені навалюю багатопверхових потвор, що безпляново і безглуздо налазять одна на одну, заступаючи собою все те, що колись було Ніжином.

Безпляново? Хто зна!.. Може, це лишень видається так з першого погляду. Може, якраз навпаки, все зроблено дуже пляново і з виразною метою – споганити і принизити колишню полкову столицю, в якій і по століттях царистських утисків і по двох десятиліттях кривавого комуністичного режиму глибоко зберігався вкорінений національний побут і жеврів дух козацьких вольностей. І напевно саме тому, хоч довкола міста широко розстелюються невжиткові простори, в самому Ніжині вздовж, упоперек і навскоси напартачено гігантичні житлові коробки впереміжку з негарними, обдрипанними будівлями якихось підприємств, майстерень, ґаражів і бензинових станцій, в яких нема бензини. Для всього того "прогресу" знесено цілі квартали міцно збудованих, затишних будиночків з зеленими віконницями, викорчувано сади і розвалено храми, значна частина яких представляла собою шедеври архітектури з 17–18 століть. Але саме церкви, саме їхня краса й багатство найбільше

роздражнювали садистські інстинкти комуністичного варварства, що, зрештою, дало себе відчутти в християнському світі по всій території московсько-більшовицької імперії, а вже зокрема на Україні. І все робилося в імені прогресу, жертвою якого впав і Ніжин. Крім усього переліченого, поставили пару стандартного типу пам'ятників, збудували чотирьохповерховий будинок КПСС і навіть площу перед ним заасфальтували. Хіба ж не прогрес? От лишень на вулиці й пішоходи прогресу не вистачило. Проходи поміж новобудовами являють собою непрохідні і непроїзні трясовини і баюри, що їх доводиться обминати "поза вуйковими городами".

Дивлюся на цілком чуже довкілля, на байдужо-холодні обличчя чоловіків у засмальцованих спецовках, на строкато або злиденно одягнених жінок і починаю розуміти, чому ще досі безчестить місто комуністична символіка, чому сиротіють розвалені храми і чому Ніжин став комуністичним оплотом: трагедія, що почалася черговим масовим терором наприкінці тридцятих років, знайшла своє завершення в сучасному побуті й адміністративному житті колишньої столиці козацького полку: місто в руках зайшло, насланого з ворожих земель елементу і їхніх поплентачів. Все-все не просто незнайоме, а чуже, шорстке, холодне й неохайне. І я оплакую в душі СПРАВЖНІЙ Ніжин, мов умерлу близьку мені істоту. Бо це – не Ніжин! Не можу навіть зрозуміти, з якого боку ми в'їжджаємо, якими вулицями блукаємо і нарешті ловлю себе на наївному бажанні – стати жертвою помилки, виявити, що Валентин помилився і заїхав до якогось іншого міста. Може, й інституту нема? Його чудова вишукано-аристократична будова ніяк не підходить до злиденної понурости оточення!

Але він стоїть! Стоїть гордий і ясний, наче святиня, і коли авто, описавши лука, зупиняється перед масивною колонадою, в моїй душі засвічується ще одно сонце, таке ж ясне, як і те, що світить з неба.

Чи від довгого сидіння чи від чого іншого не почуваю певности в ногах, але якось успішно долаю тих тринадцять широких східців і цілую поляковані двері, мов ікону. Байдуже мені до тих свідків, що стоять і ходять у подвір'ї, і напевно дивуються з мого дивачного в їхніх очах вчинку. Сентиментальність давно вийшла з моди.

Привітавшись з інститутом, сходжу східцями назад і щойно тоді зауважую ліворуч погруддя Леніна. Враження таке, наче ненароком наступила на роздавленого щура. Невже не знайшлося нікого, хто зрозумів би і відчув би весь тягар ганьби від присутності подобизни цього різника й душогуба біля храму науки, що видав стільки світлих постатей?! Все ж таки важко збагнути людей, незалежно від походження і національності, які б, вирвавшись з нечувано жорстоких рабських обставин, схотіли б добровільно повернутися в них знову. А втім вже на сьогодні доведено різними дослідниками в ділянках політичних, суспільних і психологічних, що найбільше криків, протестів і неспокоїв буває саме в державах з демократичним устроєм. Натомість при диктатурах піддані протестують дуже рідко, а при нещадно жорстоких, варварських деспотіях маса не лишень поводить себе дуже смирно, а й проймається фанатичним обожнюванням своїх тиранів. Так було з давніх-давен, так залишилося тепер. Не вила в масовій гістериці ціла Московщина, не рвала волосся на вістку про смерть садиста і психопата Івана Грозного, що позначив своє царювання ріками крові і десятками тисяч понівечених і попалених у катівнях трупів, не поминувши й власного сина? Чи в намаганні торкнутися "святого" не вивернули з домовини під ноги трупа Хомеїні його полум'яно-вірні послідовники, хоч цей лютий півголовок без жалю й милосердя зносив голови своїм підданим за саме підозріння в недотриманні хоч би на йоту ісламських догм? Чи не має відданих собі на життя і смерть людей такий горлоріз світового масштабу, як Саддам Гуссейн? Чи нещасні кубинці, зіпхнуті у бездну безпросвітної нужди введеними в практику на їхніх шкурах Фіделем Кастро безглузких методів комуністичної господарки, не вважають його своїм генієм? Тягають напівживими буйволами трактори і всю іншу сільсько-господарську техніку й обвинувачують у своїх злиднях американських капіталістів. Одчайдухи, ті, що не зносять приниження й насильства, покрадаємці десь лаштують будь-як підлатані старі суденця, набиваються в них, мов оселедці в бочку, і пускаються без керма й вітрил через води не дуже гостинного Атлантийського океану. Добиваються до Флориди і – просто в пащі американських акул, які тільки й того чекають, щоб насититися бідним пролетаріатом. Тисячі вже загинуло, лиш не в акулячих пащах, а таки в сольоних водах, але втечі не припиняються. Проте багато сидить на місці, оре невдячну землю тракторами, причепленими до буйволячих ший, і благословить свого Фіделя за мудрість і відвагу, з якою він поборює американських капіталістів.

На американських континентах, де свобода віровизнань повністю забезпечена законом, шириться пошесть релігійних сект, здебільша спертих на юдаїзмі і навіть на християнстві. Їхні основоположники, переважно найбільші шахраї і пройдисвіти, словесно розпинаючись за всі християнські чесноти, назбирали зі своїх покірних овечих отар (а й справді, вівця, як символ вірного ісповідника,

геніяльно-влучно відповідає своєму призначенню) такі капітали, що їм може позаздрити не один мільйонер.

Але релігійне пройдисвітство старе, як світ, і рідко коли здивує тверезо мислячу людину. Натомість незбагненним явищем є поява юродивих фанатиків, які, зовсім не зацікавлені у наживі, тортурують своїх послідовників, зокрема дітей, і навіть доводять їх до масового самогубства, а при тому гинуть і самі. І це діється у двадцятому столітті по найвище цивілізованих країнах з високим життєвим стандартом і серед освічених людей. "Промивання мозків" – це не вигадка, а дуже понура практика зі ще понурішими наслідками. І все тому, що самостійно думати не всі люди вміють і не всі бажають. Значна частина воліє, щоб за них думав хтось інший. І політики, полководці, основоположники різного роду культів, а то й звичайні пройдисвіти на цій слабості будують свою славу, свої впливи і свою силу. То як може вміти думати населення, яке на протязі трьох поколінь було переслідуване і каране немилосердно за кожну самостійну, не залежну від "генеральної лінії партії" думку? І чого можуть бажати люди, які не бачили нічого іншого, крім комунізму, нічого іншого, крім комуністичної літератури, не читали і виховувалися духово на тому, що їм подавали за мистецтво? Когорта божевільних "дисидентів", які проти всіх правил драконських законів, раптом народилася зрячою й обізвалася вголос, була нещадно розтоптана, розтерзана, запроторена у сибірську каторгу або в психушки. А пересічні обивателі звикли тримати шиї зігненими і не бажають їх випростувати, навіть після того, коли ярмо розлетілося. Привикли до своїх узурпаторів, привикли безконтрольно коритись їм, привикли шанувати їх, привикли навіть любити їх і вірити що життя в ярмі й під законним батогом – найкраще життя у світі. Саме їх і мав на увазі наш ясновидець Тарас, коли писав:

*І чим же чванитеся ви,
Сини сердешної України?
Що добре ходите в ярмі?
Ще краще, ніж діди ходили?
Не чваньтесь! З вас деруть ремінь,
А з них, бувало, й лій топили.*

В педінституті мене вже чекали, повідомлені наперед діяльним і передбачливим Чередниченком. А перед тим мій знайомий ще з таборових часів і до тепер др. Ігор Качуровський, уродженець Ніжина, відвідуючи родинне місто, "викрив" авторку спогадів "З часів Єжовщини", що їх почала друкувати інститутська "Просвіта". І так, висловлюючись дуже фігурально, переді мною гостинно відчинилися двері, за які мене безпардонно, безправно і попросту підло викинули, як дружину "ворога народу", п'ятдесят п'ять років тому назад. Тепер же я переступала поріг назад з піднесеною головою повноправної людини, горда від свідомості, що не завдала сорому славному учбовому закладові, який мала честь скінчити.

Тепле сердечне вітання з господарями зустрічі – подружжям Астаф'євих. Пізніше довідаюсь, що вони обидвоє позакінчували аспірантури, обидвоє позахищали кандидатські дисертації й обидвоє працюють доцентами при катедрах. Лишень Олександр Григорович – літератор, талановитий поет, перекладач і публіцист. Марія Миколаївна – математик, але також не цурається писання, виступаючи на публіцистичній арені в столичних часописах і журналах, при чому забирає голос у мовних і літературних питаннях, очолює інститутське об'єднання "Просвіта", що має свою давню історію, відіграло величезну роль у пробудженні національної свідомості і тому було нещадно розгромлене на Східніх Землях червоними варварами. Тепер воно знову відроджується по цілій Україні. Подружжя Астаф'євих стоїть у передовій лаві національно свідомих ніжинців, хоч, – парадоксально! – обидвоє не походять з Ніжина і носять не-українське прізвище. Вони ведуть завзяту боротьбу за відновлення зруйнованих церков, за відродження українського мистецтва, музики і народних традицій.

Ми наче й не знайомимосся, а просто стрічаємось після розлуки. У нас так багато зацікавлень, так багато людей, про долю яких ми з обидвох сторін хочемо дізнатися, що ми відразу відчуваємо брак часу для вдовolenня цікавості. Астаф'єві ретельно вибірають усі відомості про всіх викладачів інституту, добра частина яких щезла без сліду, і тому моя поява для них, з мою (без хвастання!) рідкісно-докладною пам'яттю – неабияка знахідка. А вже свідків з часів єжовського погрому майже не лишилося, а в архівах також небагато збереглося. І все ж Астаф'єві вже відкопали багато таких відомостей, які навіть для мене є новиною. Правда, що при всій моїй здібності запам'ятовувати зовнішність і вчинки людей, багато таки кануло в забуття, та все ж знаю ще досить такого, чого не знають Астаф'єві.

Запити, запити!

Професор Резанов? Він з дружиною жив у тому самому домі, що й ми, лишень з протилежного боку і на другому поверсі. Початково будинок був розрахований на 4 помешкання: два на першому

поверсі і два на другому. Але пізніше ці апартаменти попереділювали, і кожен з них мав лишень один вихід: або колишній "чорний" або колишній "парадний". Ми мали парадний. Резанові мали "чорний". З самим Резановим я ніколи навіть словом не обмінялася, але в моїй пам'яті він зберігся дуже добре: тепле чорне пальто з каракулевим коміром, якась хутряна шапка з навушниками і величенький, почервонілий від холоду ніс. А вскорі одного зимового дня я бачила крізь вікно кухні, як виносили домовину з його тілом. Після смерті мужа Резанова розпродувала бібліотеку, яку покійний прибирав, мабуть, протягом цілого свого життя. Вадим, звичайно, не пропустив нагоди і собі придбав кілька рідкісних і цінних видань, в тому, наприклад, факсімільє ізборніка Великого Князя Святослава 1073, яке, правдоподібно, десь дотліває в одній з церков у Галичині, замуроване у 1940-му році.

Професор Грузинський?

Ані з ним ми ніколи не приятелювали хоч би й через велику різницю віку. Взагалі проф. Грузинський ні з ким зближення не шукав, навіть, виглядало, намагався триматися від усіх осторонь. І лишень раз трапилось так, що прийшов з Вадимом по якусь книжку чи статтю саме в обідню пору. Спочатку рішучо відхилив запитання до столу, але врешті таки присів з нами і гарненько спожив тарілку зеленого борщу й закусив варениками з вишнями. Розмова під час обіду між ним і Вадимом була чисто наукова, і я, сказавши правду, не дуже до неї прислухалася

Професор Великохатко?

Цього в Ніжині я не знала, але ВПІЗНАЛА, як нас по приїзді до Бразилії висипали з корабля на карантинний Острів Квітів біля Ріо де Жанейро. І там, серед багатосотенного ярмарку чужих людей, я раптом упізнала смертельно-знайому личину. Нуж бо вже таку знайому, таку знайому – хоч бери й чоломкайся. Але звідки знайому – убий не знаю! Та й більше того: бачу виразно, що й "личина" мене впізнала ще краще, ніж я її, але глядить вовком і відвертається. Так минуло кілька днів, і я, врешті набравшись відваги, підходжу й чемно питаю: "Вибачте, пане, але я вас знаю. Звідки ви?" У відповідь чоловіча різнув, мов з батого: "А з Недопитайлівки. Чули про таку?.." "Агій на тебе, бідо! – подумки закліяла я своєю рідною говіркою. – Опинився вже за морями-океанами і ще штанами трясеш?! Не хочеш признаватися – не признавайся! Хап тя лихо!" Але обережного дядька викрила таки власна жінка на кілька місяців пізніше. Шукаючи знайомств серед новоприбулих, вона потрапила до нас уже в Куритибі і, лишень глянувши на мене, – враз розплакалася: "То це ви? Боже мій, Боже! Але як? Але що?... "І пішло, пішло... Цікаво, що її я ще менше пам'ятала, ніж її чоловіка, а чоловіка також не знала добре, бож він працював на природничому факультеті. Коли б не Бразилія, то так би ніколи не довідалася, що існувала така визначна людина, як професор Федір Великохатко. А мене, виходить, знав цілий пединститут, у чому, зрештою, нічого дивного не було: всі родини заарештованих одразу ставали дуже популярними.

Перебираємо інші прізвища: Загребський, Соломаха, Алімів, Пухтинський... Я питаю про професора Миколу Пилиповича Сайка, певна, що він уже не живе, бож мусів би мати тепер сто або й більше років. Так, справді не живе. Покінчив життя самогубством в 1949-му році.

Самогубством?! Не може бути!!!

На жаль, так сталося. Запроторений у психушку, не стерпів знущань і...

Ще один хрест! Потемнілий уже від часу, але облятий ніколи не висихаючою кров'ю. Арешти, заслання, смерть у советських каторгах, навіть розстріли були явищами повсякденними, і до них якось людське вухо звикало. Але самогубство, та ще й геть аж після окурації й закінчення війни – це було моторошно-нове. І коли б вістка дійшла до мене туди – за океан, де минуле, відсунене не лишень часом, а й простором, тратить обриси реальності, – вона не вразила б так. Але ось тут, у цих стінах, де, здавалося, ще вчора ходила, говорила і працювала ця непересічна і всіми люблена людина, трагедія звучить відчутніше.

Професор Микола Пилипович Сайко...

Формально ми навіть і знайомими не були, хоч він, зустрічаючи мене, завжди чемно кланявся, бож я була дружиною викладача. А справжнє наше знайомство звелось всього до двох епізодів, які могли б послужити однаково добре базою для народньої казочки типу "Попелюшки", як і легкого американського фільму з "геппі ендом" (на милість Божу, лишень не "хеппі!"). Привела ж мене в ряди слухачів одразу четвертого року інституту цього талановитого викладача карколомна попереривана і майже вдвоє розтягнена академічна дорога, яку найпростіше буде викласти в драматичній сценці, майже дослівно переданій так, як вона збереглася у моїй пам'яті.

Коли я першого вересня 1937-го року з'явилася в аудиторії 4-го літфаку перед початком лекцій і просто підійшла до гуртка студенток, що вже засіли за двома столами, мене зустріли трохи здивованими поглядами.

– Можна біля вас сісти, дівчата? – спитала я, намагаючись одразу проломити льодок рекспекту, з яким вони напевно поставилися до мене як до дружини викладача.

- А чому ж, можна, – відповіли майже хором студентки. – Прийшли послухати?
- Прийшла доучуватися. Може, на цей раз таки скінчу...
- Доучуватися? Ви ж, хіба, ще не скінчили? Тадже ви минулого року викладали на робфаці!
- Викладала, щоб даром не тратити року. Я вже раз спробувала, як то, попоходивши кожної ночі з невгомною дитиною на руках з кутка в кут по хаті, на другий день відсиджувати по шість годин на лекціях, то за другим разом не схотіла. А працювати по кілька годин увечері можна, навіть із двома крикунами.
- Ну і чотири місяці платної декретної відпустки також на дорозі не завжди валяються, – вколола якась відважніша.
- Точно! – підхопила я. – Цим разом закон вийшов саме тоді, коли мені його було треба. Зате за першою донькою мені ніхто не заплатив ні копійки.
- Далі розмова з новими колеґами попливла вже зовсім вільно.
- То ви знайомі з Вадимом Олександровичем з Кам'янця-Подільського?
- Звідкись, довгоносі, про наше родинне місто вже розвідали.
- Ні, не вгадали: ми познайомилися у Солобківцях.
- Як? У Солобківцях? Що воно таке?
- Та таке собі нужденне районове містечко в Кам'янець-Подільській області.
- А-а, то ви з тих, з Солобковець?
- Знову не вгадали! Ми обидвоє з Кам'янця-Подільського.
- То що ж ви робили в тих Соло-Солобківцях?
- Ну... Я поїхала туди з призначенням облнаросвіти на ліквідацію неписьменности серед дорослих...
- Та договорюйте! А Вадим Олександрович?
- Він був там райінспектором наросвіти.
- О-о-о!.. М-м-м!.. – багатозначно загуділи мої співрозмовниці, підморгуючи одна другій.
- Я, пригадавши, як воно було насправді, лишень засміялася:
- Не моргайте, дівчата, не моргайте! Не сталося нічого такого, про що ви думаєте. Вадим Олександрович був райінспектором і заробляв сто сорок карбованців у місяць. А я – жалюгідна шіснадцятилітня "ліквідаторша", що приїхала в старих сандалях, доношеному докраю пальті на зарплату вдвоє меншу від зарплати сільського вчителя, себто дванадцять карбованців і п'ятдесят копійок. Та з такої фінансової й соціальної, коли хочете, відстані навіть мріяти про якесь "м-м-м" було смішно. І взагалі навіть часу не було, бо він дуже скоро виїхав з містечка.
- Але ж ви потім зустрілися?
- Як бачите... Коли б не зустрілися, то не могли б поженитися.
- В Кам'янці?
- Ба ні! – вже навмисне дражнила я дівчат. Ніяк не вгадаєте! Ми поженилися в Харкові.
- В Харкові? Це справді стає цікаво! І в Харкові ви також ліквідували неписьменність серед дорослих?
- Ми вже сміялися і жартували всі.
- Не щастить вам з відгадками сьогодні, товариші! – підсумувала я. – Я перестала бути "ліквідаторшею", а Вадим – райінспектором наросвіти і моїм начальником.
- То що ж ви робили в Харкові?
- Ну, спочатку потрохи виходила заміж, а потім потрохи вчилася в інституті Іноземних Мов. Звичайно, регіт.
- А чого було більше?
- Думаю, що все таки заміжжя було більше, бо, як бачите, триває вже шостий рік, а інститут я покинула, не дотягнувши навіть двох місяців до кінця другого курсу...
- А то чому?
- Ох, про це було б дуже довго розказувати!..
- Та все одно вже – розказуйте! Ви "потрохи виходили заміж" і вчилися, а Вадим Олександрович, крім того, що також "потрохи женився", що робив?
- Ви краще спитайте, чого він тільки не робив!.. Головно займався перекладами з чужих мов для ДВУ й інших видавництв, належав до мовної редакції Державної радіостанції, викладав мову в Геодезичному інституті й узагалі працював по 25 годин на добу...
- Ну даром же не працював...

Мова зійшла на оперу, на театри, на звукове кіно, що було в ті часи ще новиною, і вкінці студентки висловили здивування, що ми покинули Харків: адже тоді це ще була столиця, а в столиці завжди більші можливості, ніж, наприклад, хоч би й в Ніжині.

Не вдаючись у подробиці, я згадала лишень про житлову кризу й про блощиць, від яких у Харкові кишіло, мов у мурашнику. Цей останній аргумент був настільки переконливий, що затьмив собою всі плюси столичного міста.

– Отже, довелося шукати іншого місця з просторішим помешканням і без блощиць, які не давали спати цілими ночами. У висліді ми опинилися в Кривому Розі, де Вадимові запропонували мовознавчу катедру в педагогічному інституті і дали велику кімнату з опаленням. В кінці листопада у нас народилася дочка, а в січні я вступила на другий рік фізмату в тому самому інституті.

– Відразу на другий курс! І вас прийняли?

– А чому ж би ні? Я ж майже скінчила другий рік в Харкові.

– Але ж то не був фізмат!

– Ну то й що? Прийняли, звичайно, з умовою, що я програму наздожену.

– І наздігнали?

– Майже. Накінець року лишень один "хвіст" з хемії залишився.

– Але чому на фізмат?

– Признатися вам по секрету? Тому, що я терпіти не можу граматики і ніколи її не знала.

Дівчата виявили перебільшене здивування, а одна, зробивши "страшні очі", спитала:

– І Вадим Олександрович з вами одружився?! Та це просто неймовірно! Він же людину, яка робить граматичні помилки, навіть за людину не вважає!

Всі розсміялися і я також.

– Ну, це ви трохи перебільшуєте, але те, що він від кожної культурної людини вимагає вміння грамотно висловлюватися в мові і на письмі, це правда. Щастя моє було в тому, що я, відколи почала писати, завжди писала грамотно, навіть не знаючи граматики.

– Гаразд, а як же ви тепер знову опинилися на мовно-літературному?

– Та я "опинилася" не тепер, а ще у Кривому Розі. Коли я підчас літніх вакацій, які ми завжди проводимо в Кам'янці, засіла за хемію, Вадим Олександрович почав мене переконувати, щоб я перейшла на літфак. Він завжди був такої думки, що моє покликання – література (ми дуже інтенсивно листувалися, коли він був у Харкові, а я в Кам'янці) і тому рішучо запротестував ще перед одруженням проти мого наміру вступити на медицину, якою я завжди дуже цікавилася. Пізніше почав протестувати проти хемії і взагалі фізмату, висуваючи досить переконливі аргументи: мовляв, то гріх нехтувати таким капіталом, який я вже мала "в кишені". Справді, я перечитала чи не всі головні твори клясиків світової літератури, а вже українську й російську літературу то таки знала добре, мала солідну базу з англійської і німецької мов і, що Вадим уважав найважливішим, українською і російською мовами володіла на такому рівні, що робила в Харкові навіть невеликі переклади для видавництва.

– Ов, то ви справді маєте солідний капітал! – згодилися мої нові товаришки. Але як же все таки з граматиною?

– Уявіть собі – вивчила! І як вивчила!..

– Ага, Вадим Олександрович знижки не дав?

– Помиляєтеся, Вадим Олександрович тут не приймав ніякої участі. У вас же також була перевірка грамотности студентів у 34/35 році?

Звичайно була. Провели її у всереспубліканському масштабі, бо після страшних років голодомору навчальні заклади взагалі пусткували, і до них приймали поспіль усіх охочих. Потім виявилось, що частина студентів майже неграмотна. Звичайно, ніхто у подробиці не вдавався, лишень студентки ствердили, що про перевірку пам'ятають.

– І в нашому інституті, – доповнювала я відповідь, – лишень дві студентки написали диктант без помилок: одна з четвертого року літфаку і я з третього. А через те, що обидва мовники з інституту були перевантажені годинами, то дирекція вирішила для навчання мови менше грамотних студентів призначити студентів більше грамотних. Наказом директора інституту студентку з четвертого року призначено вчити студентів літфаку, а мене на фізмат. Уявляєте собі? Товариші, які сиділи разом зі мною за одним столом учора, сьогодні раптом стали моїми учнями. Перед ними скандалитися я ніяк не могла! І я вчила ту граматику, ох, як я її вчила!..

– Але Вадим Олександрович помагав?

– Та н було чого помагати: треба було брати правопис й зубрити – оце й усе. Зате у вивченні всіх потрібних мовознавчих предметів за два перших роки він поміг. Ви ж знаєте: історія української,

історія російської мови, загальне мовознавство, яфетидологія і прочі "єри" і "йоси" – о! – тут я з нього воду виварювала: перетягнув на свій бік – помагай!

– І помагав?

– Спробував би не помагати!..

– А як питав?

– Завжди при свідках і завжди безсовісно. Ні разу "дд" не дав, хоч, вірте мені, я матеріал знала!

– Ну, це цілком в його стилі!

– І була б я вже там педінститут спокійненько закінчила, коли б раптом десь у травні 1935-го року не прийшло розпорядження з Наркомосу про переведення літературно-мовного факультету з Кривого Рогу в Лубні. Нам, студентам з третього курсу запропонували або переїжджати з факультетом і кінчати в Лубнях, або шукати місць в інших інститутах або залишитися ще на місяць після закінчення учбового року, прослухати скорочений інтенсивний курс усіх дисциплін за четвертий, одержати посвідчення і починати працювати. А для одержання диплому доповнювати навчання заочно.

До Лубень нам не було сенсу їхати, бо мовну катедру займали тамošні люди вже з "нагрітими місцями", отже, для Вадима праці не було. А родину хтось мусів годувати. Отож ми вирішили так: я залишаюся на інтенсивний курс, а Вадим з малою їде покищо "додому", себто, до Кам'янця-Подільського, де його мати мала власну хату, садок і городець. Так ми і зробили і просиділи в Кам'янці більше року. Я викладала в школі і на якихось курсах, набравши годин по вуха, а Вадим Олександрович улаштувався мовним редактором місцевої газети "Червоний кордон". У Кам'янці ми завжди були "вдома", бо там жила і моя мама і мій брат. Помаленьку можна б і вік звікувати, але Вадимові треба було чогось поважнішого від редагування газети. Тому він поїхав до Києва й в Наркомосі одержав призначення в Ніжин.

Я оповідала правду, але не всю. Ох, далеко не всю!.. Не оповіла їм, що науку в харківському інституті Іноземних Мов змусили мене покинути причини, далеко поважніші й страшніші від блощиць і тісноти помешкання. Адже саме тоді голодоморська трагедія України досягла свого клімаксу, і в столиці, до якої сповзалися рештки нашого вмираючого села, вона виступала у всіх своїх жаських формах, скидаючись на кошмар, що міг приснитися хіба божевільному. На кожному кварталі вулиць відігравалися макабричні видовища. Міліція на вспівала підбирати трупи, або підбирала разом і докраю обезсилених живих і викидала їх на гарби, з яких стирчали задеревілі руки й ноги мерців. Грабунки і вбивства стали найприроднішими складниками життя, і про них навіть не говорили. Увечері ходити було небезпечно навіть удвох, а наш інститут працював на три зміни, я вчилася на останній і часто, коли Вадим не міг по мене прийти, поверталася додому сама. Їсти не було чого. Часто не вистачало навіть грошей на трамвай, і коротші переходи доводилося покривати пішки. Трохи рятували продуктові картки з Геодезичного інституту, що підлягав наркоматові Важкої Промисловости, на які все ж можна було прожити, хоч і недовго, як казали гостроязичкі харків'яни. Справді, всього того, що ми одержували протягом місяця, ледве чи вистачило б, щоб наїстися вдосталь хоч би п'ять днів. Та ще Вадим в ідальні при радіовисильні раз у день міг з'їсти обід, але цей привілей на членів родини не поширювався. Видавництва, які були винні Вадимові найбільше грошей, знаходилися в положенні катастрофічному. Ніхто не знав, коли і чи взагалі держава збирається виплатити їм належну заборгованість. На додаток до всього застрелився Микола Хвильовий, і цей постріл ще більше згустив атмосферу, якої вже, здавалося, і перед тим не можна було більше згустити.

– Знаєте, сказав наш добрий знайомий, – у мене вже карк задеревів. Я якось мимохіть тримаю голову зігнутою, наче сподіваюся обуха в тім'я.

Те саме, мабуть, почували в тій чи іншій формі всі, бо ніхто не був певний свого "завтра". І тому Вадим дуже зрадив, коли в ДВУ (здається) йому сказали, що вони на рахунок заборгованости можуть переказувати чеками гроші через пошту до якихось інших міст і що пошта, – о диво! – такі перекази виплачувала готівкою. Тим самим одна з головних проблем була розв'язана і моя доля вирішена: я мусіла їхати до Кам'янця під опіку обидвох мам, одержувати з пошти гроші готівкою і чекати на Вадима, який міг виїхати з Харкова лишень після закінчення іспитів у Геодезичному інституті. А втім ми й так мусіли Харків покидати з огляду на дитину, якої сподівалися в кінці року і через яку годі було навіть думати знайти відповідне помешкання в Харкові.

Ми без жалю розпрощалися зі столицею, а навіть раді були що все якось обійшлося без "обуха", а далі про переїзд до Кривого Рогу я вже студенткам оповіла. Але, звичайно, не призналася, що граматики я просто не любила, але політичних предметів попросту не зносила, ніколи їх не вчила, хоч якось там і здавала, і навіть двічі одержувала "добре". Та навіть і при найбільшому бажанні їх не

було звідки вчити. Правда, існувала десь якась "Азбука Комунізму", існувала "Політична Економія" Каутського, існував якийсь переклад "Капіталу" та ще друкувалися в пресі постанови з'їздів партії чи директиви уряду – я не читала нічого! Ходила "сухою поміж дощем", бо те, що вчора було святою істиною, сьогодні ставало контрреволюцією. "Азбуку Комунізму" заборонили, переклад "Капіталу" визнали шкідницьким, Каутського проголосили меншевиком з усіма впливаючими звідси наслідками, викладачі самі не знали, якого берега їм триматися, а я всі політичні науки охрестила спільним ім'ям "марксоленінізму" і кожного разу рятувалася пусто-порожньою балаканиною про досягнення комуністичної партії, про єдино-правильність вчення марксизму-ленінізму і плела всякі трафаретні "істини", яких ніхто не посмів би заперечити чи не прийняти до уваги.

Та найгіршого і найобридливішого лиха я якось і сама не передбачила, аж поки не зустрілася з ним віч-на-віч, коли нам перед закриттям літфаку у Кривому Розі почали у сконцентрованому вигляді "начитувати" програму підсоветської української так званої літератури. Бо українській мові після комуністичної революції надали прав легальності зовсім не для того, щоб мистці слова могли творити свою національну літературу, а для того, щоб вихваляти комуністичну революцію і ширити її ідеї! Це – з одного боку, а з другого – щоб використати українську мову як знаряддя для паплюження всього українського і самої України. Визвольні Змагання українського народу, хоч і програні, лякали червону Москву ще більше, ніж налякали б царську. Тому українських письменників одразу взято в червоні шори і запряжено до нового московського воза. Виявилось, що, в новопосталій державі, побудованій на твердих засадах усебічної свободи, навіть писнути свobodно не дозволялося. Так звана "свобода слова" зводилася виключно до виконання наказів партії: хвалити оце, гудити оте. І ніяких відхилень в естетику, в лірику, в сентименти взагалі. Це торкалося всіх народів комуністичної імперії, а зокрема українського. І перша плеяда наших радянських поетів і письменників майже поголовно вся була прокомуністична. Літературу творили за рецептами компартії або наївні дурні, які щиро вірили в комунізм, або пройдисвіти, які готові були вислужуватися перед ким завгодно, за гроші і за почесні. Тому й не дивно, що в поезії загуділи фабричні гудки, затарахкотіли машини і задимили фабричні комины. А в прозі копальні без передиху подавали "на-гора" гори кам'яного вугілля і залізної руди. Робітники працювали наввипередки, щоб дати якнайбільше продукції, але їм шкодили всякі замасковані ворожі елементи, які бажали повалити радянську владу. По селах бідні селяни, зведені багачами до стану батрацтва, просто жили з себе витягали, так рвалися до усупільнення землі й до організації комун. Але і їм також робили всякі капості, шкоди й підступи куркулі й підкуркульники. Всі герої, і позитивні, і негативні, були зображені в одновимірному пляні, наче викроєні по шабльону з бляхи фігури, помальовані або чорною, або білою фарбою. Вони робили клясову боротьбу, що ставала сюжетом твору. Всі позитивні герої мали шкарубкі мозолисті руки, ходили в простій грубій одежі, вдовольнялися мінімальним, працювали по 20 годин на добу, а в години відпочинку вивчали постанови партії. Негативні герої їли білий хліб з салом або з ковбасою і безконечно дудлили самогон. Про тих, які з релігійних причин замість сала й ковбаси їли масло й оселедці, письменники згадували дуже неохочо, охрестивши їх спеціально придуманим загальниковим ім'ям непманів. Непмани були в дуже приятних клясових взаєминах з куркулями, хоч займалися торгівлею, а їхні жінки й аморальні доньки ходили в шовкових панчохах, носили сережки у вухах і танцювали фокстрот. Куркулихи й куркулівні ходили в добрих чоботях або шнурованих черевиках на високих закаблуках, навіть улітку, мали на шиї повно намиста з дукачами і також сережки у вухах. Вони нічого не робили, лишень лузали насіння, а вечорами витанцьовували дрібушки чи метелиці. Звичайно, такий гнилий народець не міг встояти проти загартованої робочо-селянської кляси, важко озброєної комуністичною ідеологією, і програвав. Програвав завжди, і читач, лишень прочитавши першу сторінку книжки, наперед знав її зміст і закінчення. Все було одноманітно-нудно, плоско і фальшиво. Спочатку мене все це, сказавши правду, мало дивувало. Брежала влада, брехали пропагандисти, брехали промовці на зборах і демонстраціях, то чому б не могла брехати література? Найкраще було попросту її не читати. Але разом з віком, життєвим досвідом й інтелектуальним дозріванням я почала відчувати, що так просто відмахнутися від цинічної брехні, яку звідусіль втискали читачеві в голову у формі художньої літератури, неможливо. І в мене, помимо власного бажання, поступово визрівало вже свідоме наставлення до неї. А дозріло воно вповні вже саме тоді, коли довелося її вивчати, як один з основних предметів, точніше, коли я стала студенткою професора Миколи Пилиповича Сайка. Треба додати, що Вадим як послідовний книголюб, не пропускав ні одної появи на книжковому ринку, навіть знаючи наперед вартість придбаного товару.

– Навіщо ти приносиш до хати цю погань?! – часто сварила я його.

– Кожна колекція має свою вартість, – відповідав він повчально. А це – не просто собі книжки, а документація рівня нашої духовости на певному історичному етапі. Крім того, ти ж, хоч-не-хоч, мусиш з нею познайомитися.

Даремні заходи! На двадцять п'ятому році життя я вже мала цілком виразно окреслену думку і про підбільшовицьку українську літературу і про її творців і про трагедії, що відігравалися довкола них. Ми, громадяни Радянського Союзу, всі тоді відігравали у більшій чи меншій формі підлі ролі таки самі супроти себе самих. Така була ціна фізичного існування. Вже саме служіння, навіть на найневиннішій роботі, за рабський гріш від свого поневолювача було пониженням. А поневолювач вимагав далеко гіршого, ніж виконання праці. Він змушував нас хвалити наруги над собою і покірно підносити руку "за", навіть коли мова йшла про смертний вирок на рідного брата.

Але все ж була різниця між нами, безмовними стероризованими рабами, хто лишень терпів, зціпивши зуби, і між тими, хто з підлоти зробив професію, хто садив комаринського по трупах, хто "помагав ворогові рідну матір розпинати" і хто за "півдулі, аби тільки під самую пику", творив "хор панегіристів", "тую зграю запроданців, злочинців проти хисту" – тими, хто кривлявся і косноязычив на блазнівських підмостках так званої української, так званої радянської літератури, напередими вихваляючи червоних компрачікосів. Їхня продукція була жалюгідно-низкопробна, зокрема ще й тому, що доступ у так звану українську літературу був широко відкритий для кожного туполобого мерзотника, охочого рідною мовою паплюжити власну родину і Рідний Край, що конав у пазурях червоного кровопивці. Талант, культура, навіть грамотність були цілком непотрібними, натомість потрібна була "висока ідейність", себто вірнопідданість червоно-московській політиці. Не диво, отже, що в літературу масово попхалися також і звичайні кретини і "мистці слова" з "дипльомами" закінчення лікнепу. Їх гостинно приймали, похвалювали й заохочували. Створювалося враження, що десь за кулісами сидить злобний майстер лялькового театру, смикає своїх блазників за ниточки й підганяє: "Пиши, пиши! Це нічого, що ти дурень і нездара. Нам саме таких треба, саме це й лежить в інтересах "старшого брата", щоб "молодші" самі себе висміювали й обпльовували. Мудріших і кращих за "старшого брата" не сміє бути! Пиши!" І слухалися і писали. Мусіли писати і навіть замовкнути по власній волі не сміли, щоб не потрапити в ряди підозрілих: "Чому це ти, товаришу, замовк? Забув про свої обов'язки? Нам потрібно, щоб селяни масово вступали до колгоспів, нам потрібно, щоб робітники виконували і перевиконували норми! І ти мусиш своїми творами їх заохочувати, приманювати, переконувати! Чи, може, тобі такі обов'язки не подобаються?.. Чи, може, ти маєш інакшу думку? Може, навіть тобі недосмаку наша радянська влада? Може, ти навіть ворожо до нас настроївся?.. То ми спробуємо тобі мозки виправити..." Не всі могли покінчити так, як Микола Хвильовий, тому мусіли писати, як вимагала влада. Найгірше доводилося дійсно обдарованим мистцям слова. Ставши жертвами власного таланту, вони безпомічно металися в літературній мухоловці, товкли головами об невмолимі стіни й одноманітно очманіло бзичали: "Всіх панів д'одної ями, буржуїв за буржуями будем, будем бить, будем, будем бить!.." Але й це не завжди помагало. Червона оприччина "з лопатою ходила та гробовища рила, рила, та трупом, трупом начиняла..."

Публікація Олександра Астаф'єва

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Астаф'єв Олександр Григорович**, доктор філологічних наук, професор Київського національного державного університету імені Тараса Шевченка.
2. **Бєлкіна Надія Іванівна**, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
3. **Ємельянов Віктор Миколайович**, науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського.
4. **Кайль Рольф-Дітріх**, професор Боннського університету, ФРН.
5. **Козлов Анатолій Васильович**, доктор філологічних наук, професор кафедри української та світової літератури Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ "Криворізький національний університет", м. Кривий Ріг.
6. **Ковпик Світлана Іванівна**, доктор філологічних наук, професор Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ "Криворізький Національний університет".
7. **Красновид Микола Михайлович**, викладач кафедри фізичного виховання та валеології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
8. **Мак Ольга Нілівна**, українська письменниця, член Спілки письменників України, 1958 р. висувалась на Нобелівську премію.
9. **Науменко Микола Миколайович**, директор асоціації "Об'єднання підприємців Ніжинщини".
10. **Пономаренко Ангеліна Юріївна**, кандидат філологічних наук, завідувач відділу української філології Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії МОНУ.
11. **Ролік Анатолій Васильович**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
12. **Самойленко Людмила Іванівна**, учитель образотворчого мистецтва загальноосвітньої школи I-III ступенів № 10 м. Бердичів, Житомирської області.
13. **Сіденко Василина Василівна**, вчитель англійської мови та світової літератури Світильнянського НВК Броварського р-ну, Київської області.
14. **Цвєткова Анжела Микитівна**, голова Бердичівського міського комітету профспілки працівників освіти.
15. **Шкурко Микола Пантелійович**, директор Благодійного фонду "Ніжен".

**Науково-популярний часопис
для вчителів України та діаспори
"Наш український дім"
№ 1, 2013 рік**

Періодичність – 2 рази на рік.

Матеріали для друку можна надсилати за адресою:

Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
вул. Крапив'янського, 2, кімн. 210
м. Ніжин, Чернігівська обл.
16600, Україна
e-mail: ukr_diaspora@ukr.net
Тел. 7-19-59

Підписано до друку
Гарнітура Computer Modern
Замовлення №

Формат 60x84/8
Ум. друк. арк. 6,53
Обл. вид. арк. 6,05

Папір офсетний.
Тираж 50 прим.
